

UDK: 330(497.16)''1977/1983''

327(497.16:430)''1977/1983''

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 6. 10. 2022.

Prihvaćeno: 22. 1. 2023.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v55i1.23502>

Uspostavljanje trgovinskih odnosa između SR Crne Gore i pokrajina SR Njemačke: Hamburga, Baden-Württemberga i Bremena (1977. – 1983.)

DRAGUTIN PAPOVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore

Nikšić, Crna Gora

papovicd@t-com.me

U radu je analizirana ekonomska suradnja Socijalističke Republike Crne Gore i Savezne Republike Njemačke, odnosno njezinih saveznih pokrajina. Savezna Republika Njemačka bila je među najvažnijim ekonomskim partnerima Jugoslavije, odnosno jugoslavenskih republika krajem 70-ih godina XX. stoljeća. Tada je po vrijednosti trgovinske razmjene bila drugi vanjskotrgovinski partner Crne Gore. Cilj Crne Gore bio je povećanjem izvoza smanjiti trgovinski deficit, zatim privući njemačke investitore i proširiti suradnju na druge oblasti. Taj je cilj zahtijevao uspostavu izravnih političkih i ekonomskih odnosa. Sredinom 70-ih jugoslavenske republike uspostavile su neposredne odnose s njemačkim saveznim pokrajinama. Krajem 70-ih i početkom 80-ih uspostavljeni su odnosi Izvršnoga vijeća (vlade) Crne Gore s vladama pokrajina Hamburg, Baden-Württemberg i Bremen.

Ključne riječi: Crna Gora; Savezna Republika Njemačka; Hamburg; Baden-Württemberg; Bremen; ekonomska suradnja

Uvod

Federativna Narodna Republika Jugoslavija bila je jedna od država koja je najranije priznala Saveznu Republiku (SR) Njemačku 1951. godine.¹ Diplomatski odnosi na razini veleposlanika uspostavljeni su 1953. godine.² Istovremeno su uspostavljeni intenzivni ekonomski odnosi, pa je već 1954. najveći dio jugoslavenskoga izvoza realiziran u SR Njemačkoj.³ No, zbog jugoslavenske politike prema njemačkom pitanju odnosi su se pogoršali u drugoj polovini 50-ih godina. Jugoslavija je, u sklopu obnavljanja odnosa sa Sovjetskim Savezom, 15. listopada 1957. priznala Njemačku Demokratsku Republiku

¹ NEČAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, 71.

² IVANOVIĆ, *Jugoslavija i SR Nemačka*, 52.

³ MARIČIĆ, *Yugoslavia*, 23.

(NjDR). Predsjednik Tito to je osobno obećao sovjetskom vođi Nikiti Hruščovu i poljskom vođi Władysławu Gomułki, iako je ministar vanjskih poslova Koča Popović bio protiv.⁴ Tito se o tome dogovorio s Hruščovom na sastanku u Rumunjskoj u kolovozu 1957., a s Gomułkom mjesec dana poslije u Beogradu.⁵ Sovjeti su izravno potaknuli NjDR na približavanje Jugoslaviji.⁶ To je bilo u skladu sa sovjetsko-jugoslavenskim približavanjem nakon Beogradske (1955.) i Moskovske deklaracije (1956.), ali i s geopolitičkim interesima. Priznanje NjDR-a istovremeno je značilo i priznanje njemačko-poljske granice na Odri i Nisi, što je za SR Njemačku tada bilo neprihvatljivo. Ekonomska strana dogovora bila je tehnološka i kreditna pomoć Sovjeta i NjDR-a u razvoju aluminijske industrije u Jugoslaviji.⁷ Krajem 1956. Sovjetski Savez i NjDR odobrili su Jugoslaviji zajam za izgradnju kombinata aluminijske u Crnoj Gori, proizvodnoga kapaciteta 100.000 t godišnje.⁸ Jugoslavija je trebala besplatno dobiti tehničku dokumentaciju, u sklopu te investicije izgraditi hidrocentrale i pogone za preradu boksita, sode i katoda te kredit otplatiti proizvedenim aluminijem. Gotovo istovremeno Jugoslavija je od SR Njemačke dobila besamatni kredit od 240 milijuna njemačkih maraka (DM) na period otplate od 99 godina. Jugoslavija se nadala da će joj takva simultana politika s Istokom i Zapadom donijeti golemu ekonomsku korist, i to bez posljedica. To je bilo pogrešno očekivanje.

Prema Hallsteinovoj doktrini (nazvanoj po državnom tajniku Ministarstva vanjskih poslova Walteru Hallsteinu) iz 1955., SR Njemačka smatrala je priznanje i uspostavljanje diplomatskih odnosa s NjDR-om neprijateljskim činom koji je automatski povlačio prekid diplomatskih odnosa.⁹ SR Njemačka to je priznanje smatrala nezakonitim dijeljenjem njemačkoga teritorija i mijenjanjem u unutarnja pitanja. Ona je NjDR držala tek sovjetskom okupacijskom zonom, a sebe je prikazivala kao jedinoga predstavnika njemačkoga naroda i nasljednika prethodnoga Reicha.¹⁰ U oblikovanju te doktrine presudno su sudjelovali diplomat Wilhelm Grewe i ministar vanjskih poslova Heinrich von Brentano, koji je definirao kaznu o prekidu diplomatskih odnosa u okviru doktrine.¹¹ Iznimka doktrine bio je Sovjetski Savez. Samo četiri dana nakon jugoslavenskoga priznanja NjDR-a, 19. listopada 1957. SR Njemačka je prekinula diplomatske odnose s Jugoslavijom.¹² To je ujedno bilo prvi put da je SR Njemačka primijenila tu doktrinu prema nekoj državi.¹³ Time je pokazala-

⁴ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Tito*, 630.

⁵ PIRJEVEC, *Tito i drugovi*, 185.

⁶ NEČAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, 93.

⁷ GRAY, *Germany's Cold War*, 75.

⁸ NEČAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, 110-111.

⁹ BRESSENSDORF, SEEFRIED, „West Germany and the Global South in the Cold War Era”, 10.

¹⁰ JANJETOVIĆ, „Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji”, 409.

¹¹ NEČAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, 55.

¹² BOGETIĆ, „Prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije i SR Nemačke”, 102.

¹³ KILIAN, *Die Hallstein-Doktrin*, 52.

la da je, usprkos rizicima i brojnim unutarnjim i vanjskim protivljenjima toj doktrini, spremna štititi kredibilitet vlastite politike.¹⁴ Za taj potez dobila je punu potporu vodećih sila u NATO-u, uz sugestiju da se restrikcije svedu na politiku, a da se ekonomski odnosi zadrže kako se Jugoslavija ne bi previše okrenula prema Istoku.¹⁵ To je zaustavilo val priznanja koji je NjDR očekivao od, prije svega, država Trećega svijeta. Jugoslavija nije ostvarila znatniju korist jer je do novoga zahlađenja odnosa sa Sovjetskim Savezom došlo već početkom 1958. godine. Investicija u aluminijsku industriju nije realizirana, što je dovelo do zahlađenja tek uspostavljenih odnosa između Jugoslavije i NjDR-a. Jugoslavija je umjesto veleposlanstva otvorila samo diplomatsko poslanstvo u Istočnom Berlinu.¹⁶ Jugoslavija je ishitreno i nepromišljeno priznala NjDR, jer je to dovelo do prekida diplomatskih odnosa s glavnim vanjskotrgovinskim partnerom – SR Njemačkom, a s druge strane to nije kompenzirano jugoslavenskim interesima u Moskvi i Istočnom Berlinu. Takav odnos prema njemačkom pitanju doveo je i do zahlađenja američko-jugoslavenskih odnosa.¹⁷ Sjedinjene Američke Države smanjile su vojnu pomoć Jugoslaviji, a 1958. povukle vojnu misiju. Titov ugled na Zapadu je opao, a Jugoslavija je pretrpjela znatnu ekonomsku štetu.¹⁸

Diplomatski su odnosi prekinuti, ali su zadržani konzularni jer su rad nastavili jugoslavenski konzulati u Münchenu i Hamburgu, kao i konzulat SR Njemačke u Zagrebu.¹⁹ Jugoslaviju je u Bonnu zastupalo veleposlanstvo Švedske, a SR Njemačku u Beogradu veleposlanstvo Francuske.²⁰ Usprkos prekidu diplomatskih odnosa, između 1957. i 1968. zadržani su mnogi oblici ekonomske suradnje Jugoslavije i SR Njemačke.²¹ Tijekom 60-ih godina glavno obilježje tih odnosa bio je masovni odlazak Jugoslavena na „privremeni rad” u SR Njemačku i masovni boravak zapadnonjemačkih turista na jugoslavenskom primorju. Od ukupno 110.000 jugoslavenskih „gastarbajtera” u Zapadnoj Europi 1961. godine, gotovo 46.000 bilo ih je u SR Njemačkoj.²² To je bio početak velikoga emigracijskog vala, jer ih je do 1969. u SR Njemačkoj bilo oko 148.000.²³

Vanjska politika SR Njemačke promijenila se kad je izabrana Velika koalicijska vlada 1966. godine. Predvodio ju je kancelar Kurt Kiesinger iz Kršćansko-demokratske unije (CDU), a ministar vanjskih poslova bio je vođa Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD) Willy Brandt (kancelar od 1969. do 1974.). Kiesinger je istaknuo da je Velika koalicija najviši državni impera-

¹⁴ GREWE, „Hallstein's Conception of German”, 50.

¹⁵ BOGETIĆ, *Nova strategija*, 122.

¹⁶ GRAY, *Germany's Cold War*, 86.

¹⁷ BOGETIĆ, *Nova strategija*, 120, 123.

¹⁸ PIRJEVEC, *Tito i drugovi*, 186.

¹⁹ BOGETIĆ, *Nova strategija*, 124.

²⁰ NEČAK, „Ostpolitik” *Willyja Brandta*, 111.

²¹ KLUMP, „Yugoslavia and the German Democratic Republic”, 137.

²² IVANOVIĆ, *Geburtstag pišeš normalno*, 56.

²³ *Isto*, 98.

tiv.²⁴ Jedna od glavnih političkih odluka te vlade bilo je vođenje „nove njemačke istočne politike” (*neue Ostpolitik*) i normalizacija odnosa s državama Istočne Europe, odnosno Varšavskoga pakta.²⁵ Tu politiku Brandt je nastavio kad je postao kancelar u listopadu 1969. godine. Tom je prilikom istaknuo posvećenost dijalogu s komunističkim državama.²⁶ Brandtova „Ostpolitik” otvorila je i suradnju s Istočnom Europom.²⁷ U suštini, to je bila Brandtova paneuropska politika koja je nastojala njemačko pitanje riješiti u okviru nadvladavanja sukoba između Istoka i Zapada.²⁸ Bila je to vješto smišljena strategija jer je Brandt smatrao da će suradnjom s NjDR-om na duži rok potkopati komunističku vladu u toj državi.²⁹ Njegova je taktika bila da se unutarnjemačko pitanje rješava približavanjem dviju država.³⁰ Na osnovi „Bazičnoga sporazuma” između dvije Njemačke, NjDR je postao međunarodno priznata država krajem 1972. godine.³¹

Uspostavom diplomatskih odnosa SR Njemačke s Rumunjskom, koja je imala diplomatske odnose s NjDR-om, 1967. napuštena je Hallsteinova doktrina.³² Kiesinger-Brandtova vlada htjela je obnovu diplomatskih odnosa s Jugoslavijom zbog njezina utjecaja u državama Trećega svijeta, a Jugoslavija je to željela zbog rješavanja pitanja odštete za nacističke zločine tijekom rata, a potom zbog financijskih i privrednih razloga.³³ To je dovelo do obnavljanja diplomatskih odnosa između SR Njemačke i Jugoslavije 31. siječnja 1968.³⁴ Jugoslavija je tako dobila posredno priznanje za ispravnost svoje politike prema njemačkom pitanju, a SR Njemačka je ojačala svoju „Ostpolitik” jer je demonstrirala volju da s komunističkim državama vodi politiku miroljubive suradnje.³⁵ S druge strane, NjDR je obnavljanje tih diplomatskih odnosa shvatio kao svoj diplomatski poraz, a nakon invazije trupa Varšavskoga pakta na Čehoslovačku u kolovozu 1968. došlo je do zamrzavanja odnosa. Jugoslavija je osudila invaziju na Čehoslovačku, u kojoj je sudjelovao i NjDR, a NjDR je oštro napao jugoslavensku vanjsku i unutarnju politiku, pa je bio najomraženija socijalistička država u Jugoslaviji krajem 1968. godine.³⁶ Jugoslavenski tisak tada je NjDR nazvao čak i nacističkim.³⁷

Odnosi između Jugoslavije i SR Njemačke bili su u usponu i doveli su do susreta na najvišoj razini. Ministar vanjskih poslova Willy Brandt u prvom

²⁴ KROEGEL, *Einen Anfang finden!*, 36.

²⁵ GRAY, *Germany's Cold War*, 196.

²⁶ SAROTTE, *Dealing with the Devil*, 27.

²⁷ BEREND, *The history of European integration*, 122.

²⁸ LOTH, „Willy Brandt, Georges Pompidou und die Entspannungspolitik”, 167.

²⁹ NEČAK, „Ostpolitik” Willyja Brandta, 10.

³⁰ *Isto*, 61.

³¹ LARRES, „Britain and the GDR in the 1960s”, 188.

³² NEČAK, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija*, 63.

³³ NEČAK, „Ostpolitik” Willyja Brandta, 123-124, 166-167.

³⁴ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 439; MARIČIĆ, *Jugoslavia*, 263.

³⁵ NEČAK, „Ostpolitik” Willyja Brandta, 158.

³⁶ *Isto*, 193.

³⁷ *Isto*, 196.

službenom posjetu Jugoslaviji boravio je od 12. do 16. travnja 1968.³⁸ Susreo se i s predsjednikom Titom na Brijunima i dogovorili su sporazume u više oblasti. Dvije su države 1968. sklopile tri sporazuma o socijalnom osiguranju i zapošljavanju jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj. Trgovinskim protokolom iz listopada 1968. određen je kontingent roba za izvoz, a sporazum o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji potpisan je u veljači 1969.³⁹ Trgovinski odnosi regulirani su posredno, preko Trgovinskoga sporazuma Jugoslavije i Europske ekonomske zajednice (EEZ) 1970., kojim je Jugoslavija stekla status povlaštene nacije s carinskim koncesijama u okviru Zajednice.⁴⁰ Bliski odnosi nastavljeni su i nakon izbora Brandta za kancelara. Najprije se predsjednik Tito susreo s Brandtom u Kölnu u listopadu 1971., a potom je Brandt bio prvi zapadnonjemački kancelar koji je posjetio Jugoslaviju 1973. godine.⁴¹ Tada su Tito i Brandt na Brijunima riješili pitanje odštete za žrtve nacističkoga terora tijekom Drugoga svjetskog rata.⁴² Odnosi su postali toliko dobri da se to, po riječima predstavnika Brandtovih socijaldemokrata, nije smjelo glasno pripočiti.⁴³

Najteže pitanje u odnosima bilo je postojanje političke emigracije u Njemačkoj. Da bi se zajedno izborile s tim problemom, dvije države potpisale su Sporazum o pravnoj pomoći u kaznenim stvarima i ekstradiciji, koji je stupio na snagu 1975. godine.⁴⁴ Iako je smanjilo, to nije zaustavilo djelovanje antijugoslavenske emigracije u SR Njemačkoj. To pitanje ostalo je aktualno u odnosima dviju država sve do raspada Jugoslavije.

Bliski politički odnosi potvrđeni su krajem 70-ih i početkom 80-ih godina. Predsjednik Tito i kancelar Helmut Schmidt, kao i savezni sekretar vanjskih poslova Josip Vrhovec i ministar vanjskih poslova SR Njemačke Hans-Dietrich Genscher, susreli su se 1979. godine.⁴⁵ Više susreta na visokoj državnoj i stranačkoj razini bilo je 1980. godine. Predsjednik Saveznoga izvršnog vijeća (savezne vlade) Veselin Đuranović posjetio je SR Njemačku u veljači 1981. godine. SR Njemačka je podržavala nezavisnu i nesvrstanu Jugoslaviju jer je njezin položaj smatrala bitnim za geopolitičku ravnotežu u Europi. Bilateralni odnosi bili su veoma važni i za reguliranje ugovornih odnosa između Jugoslavije i EEZ-a, tako da su na početku 80-ih dvije države gradile bliske i partnerske relacije.⁴⁶

³⁸ *Isto*, 209.

³⁹ *Isto*, 235.

⁴⁰ IVANOVIĆ, *Jugoslavija i SR Nemačka*, 205.

⁴¹ *Isto*, 116.

⁴² NEČAK, „*Ostpolitik*“ *Willyja Brandta*, XI.

⁴³ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, *Tito*, 631.

⁴⁴ IVANOVIĆ, *Jugoslavija i SR Nemačka*, 188.

⁴⁵ CG-DACG-358-RKOl, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

⁴⁶ *Isto*.

Intenzivnu državnu i političku suradnju pratila je ekonomska suradnja. SR Njemačka bila je u to vrijeme ekonomska supersila. Godine 1979. imala je 666,7 milijardi dolara BDP-a, odnosno 10.420 dolara BDP-a po glavi stanovnika, po čemu je zauzimala treće mjesto u svijetu. Izvoz iz SR Njemačke 1980. godine vrijedio je 355 milijardi DM, a uvoz 350 milijardi DM. To je SR Njemačku dovelo na drugo mjesto u svjetskoj trgovini, poslije Sjedinjenih Američkih Država. Prema službenim podacima iz 1980., ukupna trgovinska razmjena između Jugoslavije i SR Njemačke iznosila je oko 3,28 milijardi dolara i to je SR Njemačku činilo drugim (poslije Sovjetskoga Saveza) vanjskotrgovinskim partnerom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Uvoz iz SR Njemačke iznosio je oko 2,5 milijardi dolara, a izvoz oko 780 milijuna dolara. U trgovini sa SR Njemačkom Jugoslavija je imala visok deficit, odnosno samo 31% pokrivenosti uvoza izvozom. Po vrijednosti uvoza u Jugoslaviju SR Njemačka je bila prva država s udjelom od oko 17%, a po vrijednosti jugoslavenskoga izvoza bila je na trećem mjestu (poslije Sovjetskoga Saveza i Italije) s udjelom od oko 9%. Privrednu suradnju usporavalo je višegodišnje pregovaranje o Sporazumu o izbjegavanju dvostrukoga oporezivanja i Sporazumu o zaštiti investicija od nekomercijalnih rizika. Pored toga, nisu bila odgovarajuće riješena pitanja transfera dobiti i definicija investicija.⁴⁷

SR Njemačka je bila najvažniji partner Jugoslavije u raznim oblastima industrijske suradnje i zajedničkih ulaganja. Od 141 zaključenog ugovora sa stranim partnerima o zajedničkim ulaganjima u Jugoslaviji, SR Njemačka bila je na prvome mjestu s 49 ugovora. Držala je prvo mjesto u pogledu dugoročne privredne kooperacije (25% ugovora) i transfera tehnologije (26% ugovora) između SFRJ i inozemstva. Primjeri industrijske kooperacije bili su *Mercedes-FAP*, *Volkswagen-UNIS* i *Deutz-TAM*. SR Njemačka je bila na prvome mjestu i po broju ugovora o poslovno-tehničkoj suradnji, izvođenju investicijskih radova jugoslavenskih poduzeća u SR Njemačkoj, njemačkih tvrtki u SFRJ i zajedničkim investicijama u trećim državama. U SR Njemačkoj tada je bilo angažirano oko 100 jugoslavenskih poduzeća iz oblasti vanjske trgovine, a na investicijskim poslovima u SR Njemačkoj bilo je angažirano oko 10.000 jugoslavenskih radnika. S oko 40% udjela u ukupnom deviznom priljevu, SR Njemačka je bila najvažniji jugoslavenski partner u turizmu. Postojala je intenzivna financijska suradnja. Prije svega, Jugoslavija je od banaka iz SR Njemačke uzela kredite čija je vrijednost 1980. godine iznosila preko 2 milijarde dolara.⁴⁸

U SR Njemačkoj je 1980. godine bilo oko 365.000 jugoslavenskih radnika na tzv. privremenom radu, a ako se ubroje i članovi njihovih obitelji, taj broj iznosio je oko 620.000. Ti su radnici 1979. službenim kanalima u Jugoslaviju uputili oko 1,74 milijarde dolara, a za samo prva tri mjeseca 1980. te doznake iznosile su oko 630 milijuna dolara.⁴⁹

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

Za Jugoslaviju je održavanje i unapređenje bliskih političkih odnosa sa SR Njemačkom bilo životno važno jer joj je trebala njezina ekonomska podrška. Jugoslavija je krajem 70-ih i početkom 80-ih godina upala u ekonomsku krizu. Vanjski dug povećao se s oko 15 milijardi dolara 1979. godine na oko 20 milijardi dolara 1983. godine.⁵⁰ Da bi izbjegla bankrot, Jugoslavija je 1984. potpisala sporazum s Međunarodnim monetarnim fondom. Za izlazak iz krize Jugoslaviji su bile neophodne tješnje veze s ekonomskom supersilom SR Njemačkom. U drugoj polovini 70-ih jugoslavenske republike uspostavile su izravnu suradnju s njemačkim saveznom pokrajinama. Srbija je surađivala s Bavarskom (Freistaat Bayern), Sjevernom Rajnom Vestfalijom (Nordrhein-Westfalen), Donjom Saskom (Niedersachsen), Hamburgom i Bremenom, Hrvatska s Baden-Württembergom i Bavarskom, Slovenija s Bavarskom, Bremenom i Baden-Württembergom, Bosna i Hercegovina s Bavarskom i Baden-Württembergom, a Makedonija sa Sjevernom Rajnom Vestfalijom i Bremenom. Neke jugoslavenske republike i njemačke pokrajine tu su suradnju realizirale preko mješovitih komisija.⁵¹

Glavne karakteristike suradnje Crne Gore i SR Njemačke tijekom 60-ih i 70-ih godina

Veze između SR Crne Gore i SR Njemačke u tom razdoblju u početku su bile isključivo ekonomske. Crnogorska industrija od početka 60-ih godina sve se više orijentirala na uvoz strojeva, opreme, repromaterijala i tehnologije iz SR Njemačke. To je dovelo do viših oblika suradnje. Pionir u tome bila je Industrija građevinskih mašina (IGM) *Radoje Dakić* iz Titograda, koja je suradnju s njemačkom tvrtkom *Liebherr* iz pokrajine Baden-Württemberg imala od 1961. godine.⁵² *Liebherr* je gigant u proizvodnji građevinskih strojeva. Kooperacija dviju tvrtki odvijala se na programu proizvodnje građevinskih strojeva za zemljane radove. U *Radoju Dakiću* su se po licenci *Liebherra* proizvodili bageri. *Dakić* je tako stekao sva proizvodna i prodajna prava, dobio tehničku dokumentaciju, tehničku pomoć, obuku kadrova i transfer znanja, a poslije je to preraslo u dugoročnu proizvodnu kooperaciju.⁵³ Na osnovi te suradnje *Dakić* je od 1979. počeo renovirati tvornicu, proširivati asortiman proizvoda i uvoditi nove tehnologije, u čemu je pomoć *Liebherra* bila velika.⁵⁴ Tada su po-

⁵⁰ PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, 445.

⁵¹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

⁵² CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Saradnja SR Crne Gore i SR Njemačke.

⁵³ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

⁵⁴ CG-DACG-358-RKOI, kut. 21, Faktografski izvještaj o posjeti Delegacije Savezne Pokrajine Baden-Württemberg Crnoj Gori.

stignuti dogovori za proizvodnju dvaju novih tipova buldožera po programu *Liebherra*, a dvije su kompanije 1981. zaključile ugovor o proizvodnji dvaju velikih gusjeničara od 200 i 400 konjskih snaga. Početkom 80-ih godina robna razmjena u oba pravca, po godišnjim ugovorima, iznosila je u izvozu oko 5 milijuna DM, a u uvozu oko 19 milijuna DM. Suradnja s *Liebherrom* dovela je do visoke kvalitete proizvoda tvrtke *Radoje Dakić*, što je priznato od jugoslavenske građevinske operative. Problem *Dakića* u realizaciji ugovora bilo je osiguravanje deviza za plaćanje naručene robe od *Liebherra*. Potom, obujam razmjene nije bio uravnotežen jer je uvoz bio znatno veći od izvoza. Potrebe za uvozom bile su sve veće jer je rasla proizvodnja, pa je izjednačenje bilo teško postići. Osim od *Liebherra*, *Dakić* je robu nabavljao i od njemačkih tvrtki *FAG* (ležajevi i dijelovi ležaja), *WELM* (ležajevi, metalurgija, standardna robna kupovina) i *BBC* (kupovina robe).⁵⁵

Drugi primjer važne suradnje bio je ugovor između Elektroindustrije (EI) *Obod* s Cetinja i tvrtke *Bauknecht* iz Stuttgarta (glavnoga grada pokrajine Baden-Württemberg) sklopljen 26. travnja 1977.⁵⁶ *Bauknecht* je jedna od vodećih njemačkih kompanija za proizvodnju bijele tehnike. Pored kooperacijskoga ugovora, *Obod* je od *Bauknechta* kupio licencu za proizvodnju šest tipova rashladnih aparata.⁵⁷ Ugovorom između *Oboda* i *Bauknechta* planirana je kooperacija, odnosno razmjena komponenti, sklopova i gotovih proizvoda. Razmjena po kooperacijskom ugovoru u financijskom smislu je bila 1 : 1. Vrijednost razmjene po tom ugovoru iznosila je tijekom 1977., 1978. i 1979. godine po 12 milijuna DM u oba pravca, a 1980. ta vrijednost bila je 18 milijuna DM u oba pravca. *Bauknecht* je tijekom tri godine ispunio svoje obveze i pružio tehničku pomoć, pa su u *Obodu* bili zadovoljni tom suradnjom. Pritom je *Obod*, mimo ugovora, izvezao u SR Njemačku robu vrijednu oko 3 milijuna DM. *Bauknecht* je *Obodu* znatno pomogao da izgradi novu tvornicu za proizvodnju hladnjaka, koja je počela s radom u studenom 1980. Otvaranju te tvornice prisustvovao je i vlasnik *Bauknechta*. Suradnja se brzo razvijala, pa je u listopadu 1980. *Obod* zaključio novi kooperacijski ugovor s *Bauknechtom* o proizvodnji moderne kuhinje sa svim ugrađenim aparatima. Kooperacijski ugovor predviđao je godišnju razmjenu u oba pravca u iznosu od 60 milijuna DM, koja je u idućih deset godina trebala dostići ukupnu vrijednost od 600 milijuna DM. Kako *Obod* u svojem proizvodnom programu nije imao sve kuhinjske aparate, uključio je druge proizvođače u kooperaciju. U okviru toga ugovora tvrtka *Kopaonik* iz Kuršumlije proizvodila je drvene kuhinjske korpuse po dokumentaciji *Bauknechta*, pa su *Obod* i *Kopaonik* izlazili na tržište s kompletnim kuhinjama u koje su bili ugrađeni aparati *Oboda* i *Bauknechta*. *Obod* je 1980. u tu kooperaciju uključio još i *Magnohrom* iz Kraljeva, *Slobodu*

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ CG-DACG-358-RKOI, kut. 8a, Informacija o saradnji SR Crne Gore sa njemačkom pokrajinom Baden-Württemberg.

⁵⁷ CG-DACG-358-RKOI, kut. 15, EI „Obod” Cetinje – Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, Cetinje, 23. 9. 1980.

iz Čačka i *Jugoelektro* iz Beograda. Njemačka tvrtka pružala je tehničku pomoć u projektiranju proizvoda i tehnologije. No, ovaj program imao je dosta problema, prije svega zbog sporosti *Obodovih* domaćih partnera u realizaciji, pa proizvodnja nije išla po planu. Suradnja *Oboda* i *Bauknechta* koristila je autotransportnom poduzeću *Bojana* s Cetinja. *Bojana* je uspostavila kontakt sa špediterskom tvrtkom *Sortrapo* iz Stuttgarta radi transporta gotovih proizvoda i komponenti za potrebe *Oboda* i *Bauknechta*.⁵⁸

Ostala privredna suradnja između Crne Gore i SR Njemačke odvijala se uglavnom kroz osnovnu trgovinu i usluge. Veliki uspjeh ostvarila je vanjsko-trgovinska organizacija *Industrijaimport* iz Titograda, koja je zastupala znatan broj zapadnonjemačkih tvrtki na jugoslavenskom tržištu. Pionir iz Crne Gore u izvođenju građevinskih radova u Njemačkoj bila je Građevinska radna organizacija *Radnik* iz Bijelog Polja, koja je od 1979. izvodila investicijske radove u rudarstvu u Ruhrskoj oblasti.⁵⁹ Kombinat aluminijske – Titograd (*KAT*) imao je uvozne aranžmane s njemačkim tvrtkama *Kaiser aluminium international*, *Bayer – Leverkusen* i *Siemens*. *KAT* je od njih nabavljao rezervne dijelove, sirovine i repromaterijal. S druge strane, partneri iz SR Njemačke od *KAT*-a su kupovali proizvode Fabrike za preradu aluminijske, jer je SR Njemačka imala razvijene prerađivačke kapacitete na bazi aluminijske. Brodarske kompanije *Jugooceanija* i *Prekookeanska plovidba* iz Crne Gore imale su više poslovnih kontakata s partnerima iz SR Njemačke. Brodogradilište u Bijeloj remontiralo je brodove njemačkih kompanija i imalo plovni dok koji je nabavljen u SR Njemačkoj, kapaciteta 33.000 t nosivosti. Posebno je bila važna suradnja u turizmu. Preko 40% noćenja stranih turista u Crnoj Gori ostvarivali su turisti iz SR Njemačke. Crna Gora je krajem 70-ih godina imala između 80 i 100 milijuna dolara prihoda od turizma na godišnjoj razini. Sigurno je da je svake godine barem nekoliko desetaka milijuna dolara prihodovano od turista iz SR Njemačke.⁶⁰

Trgovinska razmjena SR Njemačke s Jugoslavijom, iz njemačke perspektive, bila je skromna. Iz te perspektive, trgovinska razmjena s Crnom Gorom za SR Njemačku je bila zanemariva. Ipak, to je za Crnu Goru bilo od goleme važnosti. SR Njemačka je bila u vrhu crnogorskoga uvoza i izvoza krajem 70-ih godina. Vrijednost robne razmjene između Crne Gore i SR Njemačke tijekom 1980. iznosila je oko 1,52 milijarde dinara (oko 80 milijuna dolara), od čega je uvoz iz Njemačke vrijedio oko 1,27 milijardi dinara (oko 66,8 milijuna dolara), a izvoz u Njemačku oko 255 milijuna dinara (oko 13,2 milijuna dolara).⁶¹ Pokrivenost uvoza izvozom bila je samo 20%. U ukupnoj robnoj razmjeni Crne Gore s inozemstvom u 1980. godini razmjena sa SR Njemačkom činila

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 25, Republički komitet za odnose sa inostranstvom – Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu, Titograd, 22. 10. 1982.

⁶⁰ *Isto*.

⁶¹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

je 13%, pri čemu je uvoz iz SR Njemačke imao udjel od oko 19% u ukupnom uvozu, a izvoz oko 7% u ukupnom izvozu. Trgovinski deficit sa SR Njemačkom činio je oko 26% ukupnoga trgovinskog deficita Crne Gore u razmjeni s inozemstvom. U crnogorskom izvozu najviše su sudjelovali bijela tehnika i građevinski strojevi na osnovi kooperacijskih odnosa, a potom primarni aluminij, poljoprivredni proizvodi (vino, povrće, riblje preradevine), proizvodi od drva (pragovi, rezana građa), tekstilni proizvodi, ljekovito bilje i papir. Glavne stavke u uvozu iz Njemačke bili su strojevi, oprema, repromaterijal i rezervni dijelovi. Glavni nosioci trgovinske razmjene sa SR Njemačkom bili su *Obod* i *IGM Radoje Dakić*, a potom *KAT*, *Željezara*, *Agrokombinat 13. jul* i *Šumsko-industrijski kombinat (ŠIK) Crna Gora*. Te crnogorske tvrtke, kao i cijele privredne grane Crne Gore, bile su tehnološki zavisne od opskrbjivača iz SR Njemačke s tendencijom rasta te zavisnosti. *Željezari* je godišnje trebalo oko 7,5 milijuna DM za uvoz elektroda, vatrostalnoga materijala i rezervnih dijelova iz Njemačke. *IGM Radoje Dakić* planirao je uvoz opreme čija je vrijednost bila oko 21 milijun DM i još oko 20 milijuna DM repromaterijala. *Agrokombinat 13. jul* planirao je 1980. uvoz iz Njemačke vrijedan oko 2,5 milijuna DM. *ŠIK Crna Gora* planirao je uvoz opreme vrijedne oko 2,8 milijuna DM i oko milijun DM repromaterijala i rezervnih dijelova. *Titeks* iz Titograda planirao je uvoz opreme vrijedne oko milijun DM.⁶²

Između Crne Gore i SR Njemačke uspostavljena je i bankarska suradnja. Najveća crnogorska financijska institucija, Investiciona banka Titograd – Udružena banka (IBT-UB), tada je imala poslovnu suradnju s bankama *Deutchebank-Frankfurt*, *Bankwirt*, *Drezbank-Frankfurt*, *LHB-Internationale Handelsbank* (jugoslavensko-njemačka mješovita banka sa sjedištem u Frankfurtu), *Commerzbank-Düsseldorf*, *Vereinvest-Hamburg* i *Deutchebank-Stuttgart* (konto korespondentska banka s malim prometom). IBT-UB je kod tih banaka imao otvorene račune preko kojih su obavljana plaćanja za klijente iz Crne Gore, zatim poslovi kreditiranja i oročavanja deviza. No, tada u Crnoj Gori nije bilo nijedne financijske investicije tvrtki ili banaka iz Njemačke na bazi zajedničkoga ulaganja. Izvršni odbor IBT-UB-a odlučio je otvoriti predstavništvo u Frankfurtu da bi se privukla devizna štednja crnogorskih i jugoslavenskih građana privremeno zaposlenih u SR Njemačkoj. To je predstavništvo u suprotnom smjeru trebalo osigurati suradnju i nastup crnogorskih tvrtki na njemačkom tržištu, kao i na tržištima *NJDR-a*, *Austrije* i *Švicarske*, odnosno na njemačkom govornom području, i uspostaviti trajne i suvremene odnose s tim tržištima.⁶³

Ekonomska ovisnost o SR Njemačkoj odrazila se i na crnogorsku radnu snagu. Prateći općejugoslavenski trend, krajem 60-ih godina mnogi crnogorski radnici našli su se na „privremenom radu” u SR Njemačkoj. Prema podacima Republičkoga zavoda za zapošljavanje iz 1970., u inozemstvu je bilo

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

oko 4000 crnogorskih radnika, a od toga najviše u SR Njemačkoj.⁶⁴ To je bio početak velikoga ekonomskoga emigracijskog vala. Prema podacima Saveza sindikata Crne Gore, već početkom 1973. u inozemstvu je bio 10.061 crnogorski radnik, a od toga njih 5454, odnosno više od pola, u SR Njemačkoj.⁶⁵ Taj je broj idućih godina blago porastao, pa je početkom 80-ih u SR Njemačkoj bilo oko 6200 crnogorskih radnika. Od toga ih je oko 2000 ili oko trećine bilo u pokrajini Baden-Württemberg. Prosječno vrijeme boravka tih radnika u SR Njemačkoj bilo je između 8 i 11 godina. Od ukupnoga broja radnika, njih oko 1600 bile su žene.⁶⁶ Na privremeni rad uglavnom su išli mlađi ljudi. Od 1974. do 1980. iz SR Njemačke se u Crnu Goru vratilo 2020 radnika. Od njih se nakon povratka zaposlilo samo 486 radnika, većina u javnom sektoru, dio u privatnom, a oko 40 radnika otvorilo je uslužne i zanatske radnje (servise za automobile, TV i bijelu tehniku i ugostiteljske objekte). Tijekom 1979. i 1980. broj povratnika bio je neznatan. Povratak je slijedio uglavnom zbog otkaza. S radnicima na privremenom radu bile su i obitelji. Crna Gora tražila je od njemačkih vlasti da im se omoguće češći i bliži kontakti s domovinom i okupljanje u iseljeničke klubove i udruženja, kao i školovanje djece predškolskoga i školskoga uzrasta i stjecanje višega i visokoga obrazovanja bez razlike u odnosu na djecu Nijemaca. Jugoslavija je u SR Njemačkoj tada imala devet centara za stručno osposobljavanje svojih radnika, od kojih su dva bila iz Crne Gore. Njima su rukovodili školski centri *Ivan Uskoković* iz Titograda i *Tvrtko Bijelić* iz Nikšića. Pored toga, prosvjetne vlasti Crne Gore nastojale su da crnogorski radnici zaposleni u SR Njemačkoj održavaju i njeguju nacionalnu kulturu i običaje. Posebna je briga posvećena školovanju djece tih radnika na materinjem jeziku iz nacionalne grupe predmeta. To se izvodilo u suradnji s prosvjetnim organima SR Njemačke. Tako je 1980. dopunsku nastavu u SR Njemačkoj pohađalo oko 530 učenika iz Crne Gore.⁶⁷ Iz Crne Gore tada je u Njemačkoj angažirano šest nastavnika. Dopunska nastava organizirala se u skladu s obrazovnim programom iz Jugoslavije, a cilj je bio da druga generacija emigranata stekne znanja iz nacionalne kulture, jezika i povijesti, odnosno da sačuva identitet. Prosvjetno-kulturna i znanstveno-tehnološka suradnja između Crne Gore i Njemačke odvijala se u okviru dvogodišnjih i trogodišnjih programa suradnje između Jugoslavije i SR Njemačke.⁶⁸

Nakon katastrofalnoga potresa koji je pogodio Crnu Goru u travnju 1979. SR Njemačka je uputila znatnu humanitarnu pomoć. Vlada SR Njemačke uputila je preko Crvenoga križa SR Njemačke milijun DM i od toga su novca izgrađene dvije montažne bolnice u Kotoru i Baru, a ukupna pomoć iz

⁶⁴ *Pobjeda* (Titograd), 29. 11. 1970., 3.

⁶⁵ *Pobjeda*, 2. 8. 1973., 5.

⁶⁶ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Republička zajednica za zapošljavanje – Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, Titograd, 23. 2. 1981.

⁶⁷ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

⁶⁸ *Isto*.

SR Njemačke bila je velika. Crveni križ SR Njemačke i Crveni križ Bavar-ske uputili su nekoliko tona materijala za hitnu pomoć, zatim rezervoare i postrojenja za pročišćavanje vode, montažne kućice i građevinski materijal. Evangelistička dobrotvorna organizacija uplatila je 200.000 DM. Pomoć u robu uputile su tvrtke *Daimler-Benz* iz Stuttgarta, *Henkel* iz Düsseldorfa, *Drägerwerk* iz Lübecka, *Heinrich Weber* iz Siegena i *ZF Friedrichshafen*. Tvrtka *Recke* uplatila je 10.000 DM, *AEG-Telefunken* iz Hamburga 10.000 DM pomoći za Brodogradilište u Bijeloj, a tvrtka *DGB* 10.000 DM. *Siemens* je uplatio 100.000 DM i stavio na raspolaganje elektromedicinsku opremu. *Volkswagen* je uplatio 50.000 DM, *Standard Elektrik Lorenz* iz Stuttgarta uplatio je 15.000 DM, a banka *GVP* iz Bonna 30.000 DM. Savezni odbor za potporu domaćim i stranim radnicima priložio je 30.000 DM. Grad Dortmund priložio je 10.000 DM, a *Friedrichshafen* 20.000 DM. Njemački su građani skupili 169.000 DM dobrovoljnih priloga i uplatili ih na račun Veleposlanstva SFRJ u banci LHB. Nekoliko desetaka njemačkih omladinaca prijavilo se za sudjelovanje u obnovi stradalog područja. Jedna studentska organizacija iz Karlsruhea uputila je oko 300 studenata građevinarstva i arhitekture na radnu akciju u Budvi.⁶⁹

Intenzivne veze sa SR Njemačkom i prije svega tehnološka ovisnost i veliki trgovinski deficit utjecali su na to da se Crna Gora planski posveti toj suradnji krajem 70-ih i početkom 80-ih godina. Način da se to postigne, prema zamisli crnogorskih vlasti, bio je u povećanju izvoza robe i usluga na njemačko tržište i u privlačenju investitora iz Njemačke. Predstavnici Crne Gore htjeli su zainteresirati SR Njemačku da s crnogorskoga tržišta kupuje razne vrste visokokvalitetnih elektročelika (posebno čeličnih odljevaka), preradevine od aluminija, poluproizvode drvene industrije, papir, proizvode tekstilne i duhanske industrije te poljoprivredno-prehrambene proizvode (voće, povrće, svježa, smrznuta i konzervirana riba, vina, rakije).⁷⁰ Crna Gora htjela je iz SR Njemačke privući investicije kroz zajednička financijska i proizvodna ulaganja i tako osigurati transfer znanja i tehnologije, osobito za programe prerađivačkih kapaciteta na bazi čelika i aluminija. Nakon obnove od potresa 1979. Crna Gora planirala je izgradnju većega broja turističkih objekata na primorju, koji se nisu mogli financirati iz domaćih izvora, i zato je htjela zainteresirati partnere iz SR Njemačke za zajednička ulaganja u turizam. Tijekom pripreme za posjet predsjednika Savezne vlade Veselina Đuranovića SR Njemačkoj početkom 1981., u okviru Mješovitoga komiteta za privrednu suradnju dviju država, Crna Gora kandidirala je gradnju Centra za nautički turizam i pozvala njemačke privrednike i banke da investiraju u obnovu i razvoj turističkih kapaciteta.⁷¹ Crna Gora nastojala je da se njemački poslovni partneri i kapital uključe u koncipiranje nautičkoga turizma i povećanje broja

⁶⁹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 1, Potsjetnik o međunarodnoj solidarnosti i pomoći u otklanjanju posljedica zemljotresa.

⁷⁰ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Saradnja SR Crne Gore i SR Njemačke.

⁷¹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 12, Republički komitet za odnose sa inostranstvom – Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu, Titograd, 14. 8. 1980.

letova prema Tivtu i Titogradu. Pomorski promet Crne Gore bio je zainteresiran za iznajmljivanje brodskoga prostora njemačkim kompanijama, a Luka Bar da s njemačkim kompanijama u krugu slobodne carinske zone gradi konsignacijska skladišta i kapacitete za doradu i preradu roba za zajednički nastup na trećim tržištima. Uspostavljanjem intenzivnije suradnje sa SR Njemačkom Crna Gora tražila je šansu i da svoje proizvode izvozi na tržište EEZ-a.⁷²

Odnosi Crne Gore i Hamburga

Znatna privredna suradnja i planovi Crne Gore da se ona proširi doveli su do uspostavljanja službenih odnosa. S obzirom na to da Crna Gora nije mogla uspostaviti odnose sa saveznom vladom SR Njemačke, to je učinjeno, kao i u slučaju ostalih jugoslavenskih republika, s vladama saveznih pokrajina SR Njemačke. Takvi odnosi najprije su uspostavljeni sa službenim predstavnicima pokrajine-grada Hamburga. Predsjednik Izvršnoga vijeća (vlade) Crne Gore Marko Orlandić⁷³ sastao se s predsjednikom Senata (pokrajinske vlade) Hamburga Hans-Ulrichom Kloseom na Cetinju i u Titogradu u listopadu 1976.⁷⁴ Klose je bio istaknuti funkcionar SPD-a (vođa lijevoga krila stranke) i višedesetljetni poslanik i funkcionar u njemačkom saveznom parlamentu Bundestagu.⁷⁵ Klose je 1976. bio u privatnom posjetu Crnoj Gori. Iako se s Orlandićem sastao neformalno, razmotrili su mogućnosti uspostavljanja privredne suradnje i dogovorili službeni posjet. Delegacija Izvršnoga vijeća Crne Gore predvođena Markom Orlandićem posjetila je Hamburg krajem 1977. godine. Tada su vođeni preliminarni razgovori o mogućnostima, pravcima i oblicima suradnje. Prije svega brodarske organizacije iz Crne Gore imale su poslovne partnere u Hamburgu. *Jugooceanija* iz Kotora surađivala je s tvrtkom *Töpfer* iz Hamburga. Brodogradilište *Veljko Vlahović* iz Bijele pregova-

⁷² Isto.

⁷³ Marko Orlandić (Bar, 1930. – Podgorica, 2019.). Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 1958. Od 1961. do 1969. potpredsjednik i predsjednik Općine Bar, direktor Republičkoga zavoda za društveno planiranje i republički sekretar za privredu. Član Saveznoga izvršnog vijeća 1969. – 1974. Potom je do 1978. bio predsjednik Izvršnoga vijeća SR Crne Gore. Od 1978. do 1982. veleposlanik SFRJ u Sovjetskom Savezu. Dužnost predsjednika Predsjedništva SR Crne Gore obavljao je 1983./1984., predsjednika Predsjedništva SK Crne Gore 1984. – 1986. i člana Predsjedništva CK SK Jugoslavije 1986. – 1989. godine. Bio je predstavnik Jugoslavije u Konferenciji o europskoj sigurnosti i suradnji i u Savjetu za uzajamnu ekonomsku pomoć i suradnju (SEV). Nakon političkih promjena u Crnoj Gori 1989. podnio je ostavku na sve državne i partijske funkcije. Vidi: „Orlandić, Marko”.

⁷⁴ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Saradnja SR Crne Gore i njemačke pokrajine Hamburg.

⁷⁵ Hans-Ulrich Klose (Wrocław, 1937. - Berlin, 2023.). Studirao je pravo na sveučilištima u Freiburgu i Hamburgu, nakon čega je postao odvjetnik. U politiku je ušao 1964., kad je, kao član SPD-a, izabran u parlament Hamburga. Gradonačelnik Hamburga od 1974. do 1981. Dužnost predsjednika Bundesrata obavljao je 1979./1980. godine. Od 1983. do 2013. poslanik u Bundestagu. Od 1991. do 1994. vođa kluba SPD-a u Bundestagu, a od 1998. do 2002. predsjednik Odbora za vanjsku politiku Bundestaga. U posljednjim godinama mandata bio je koordinator Njemačko-američke parlamentarne grupe prijateljstva. Vidi: „Klose, Hans-Ulrich”.

ralo je o otvaranju servisne službe za potrebe firme *AEG – Telefunken* iz Hamburga. Crna Gora i Hamburg imali su i veliku turističku suradnju. Kao razvijeni industrijski centar, Hamburg je bio jedno od najvažnijih tržišta za Crnu Goru, s tendencijom povećanja broja turista. Na osnovi toga razmatrane su mogućnosti izgradnje zajedničkih objekata na primorju za odmor i rekreaciju turista iz Hamburga. S obzirom na to da je Hamburg bio veliki uvoznik voća, povrća i drugih prehrambenih proizvoda i da je raspolagao velikim prerađivačkim kapacitetima i smještajnim prostorom za uvezeno voće i povrće, crnogorska delegacija istaknula je mogućnost izvoza voća, povrća i prehrambenih proizvoda iz Crne Gore za Hamburg preko barske luke. Crna Gora ponudila je suradnju između sveučilišta, televizijsku razmjenu i uzajamno organiziranje kulturnih manifestacija. U području znanstvene suradnje, Biološki institut iz Titograda i Institut za ribarstvo iz Hamburga realizirali su zajednički znanstveni projekt „Hematološko i parazitološko istraživanje riba Skadarskog jezera”. Tada je na području Hamburga po procjenama boravilo oko 260 radnika iz Crne Gore, što je također bio razlog za uspostavljanje službene suradnje jer je Crna Gora željela tim radnicima i njihovim obiteljima osigurati odgovarajuću socijalnu zaštitu i prosvjetno-kulturne aktivnosti. Na kraju posjeta crnogorska delegacija uputila je poziv predsjedniku Kloseu da službeno posjeti Crnu Goru.⁷⁶

Nakon početnoga entuzijazma nije bilo konkretnih akcija. Osim toga, osobne relacije Orlandića i Klosea više nisu imale utjecaj jer je Orlandića na mjestu predsjednika crnogorske vlade 1978. zamijenio Momčilo Cemović.⁷⁷ Suradnja je stagnirala. Potom, Crna Gora morala se 1979. baviti sanacijom posljedica razornoga potresa, pa je uzvratni i službeni posjet predsjednika Senata Hamburga Klosea dogovoren tek za 16. – 18. listopada 1980. Crnogorska vlada tom je posjetu dala najvišu važnost. Republički komitet za odnose s inozemstvom pripremio je Platformu za razgovore i Program posjete.⁷⁸ Klose je s brojnom delegacijom doputovao u Crnu Goru 15. listopada 1980.⁷⁹ Na

⁷⁶ *Isto.*

⁷⁷ Momčilo Cemović (Berane, 1928. – Beograd, 2001.). Završio je Ekonomski fakultet u Beogradu. Od 1960. do 1965. predsjednik Općine Ivangrad (Berane). Zatim je do 1971. bio generalni direktor Privredne banke Crne Gore i Investicione banke Titograd. U Saveznom izvršnom vijeću bio je sekretar za financije od 1971. do 1978. Predsjednik Izvršnoga vijeća SR Crne Gore od 1978. do 1982. godine. Predstavljao je Jugoslaviju u organima Međunarodne banke za obnovu i razvoj, Svjetske banke i Međunarodnoga monetarnog fonda. Vidi: „Cemović, Momčilo”.

⁷⁸ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Republički komitet za odnose sa inostranstvom – Izvršnom vijeću Skupštine SR Crne Gore, Titograd, 9. 7. 1980.

⁷⁹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Stenografske bilješke razgovora između Momčila Cemovića i Klosea. U njemačkoj delegaciji bili su i državni savjetnik iz resora za privredu, promet i poljoprivredu dr. Harald Schulze, koji je bio neposredno zadužen za privrednu suradnju s Crnom Gorom; rukovodilac poslova Odjeljenja trgovinske službe Trgovinske komore Hamburga dr. Hanspeter Vogel; vladin direktor vanjskih poslova i protokola u senatskoj kancelariji dr. Hans Henrich Doermer; šef odjeljenja za tisak Manfred Bissinger; suradnik najveće radijske stanice u SR Njemačkoj Schmidt; opunomoćenik i rukovodilac poslova Uprave grada Hamburga Johanes Muellmer; viši savjetnik te osobni referent i neposredni Kloseov suradnik Gerthold Roch; kriminalistički inspektor Hans-Henning Pusch i Bernd Waterman.

aerodromu u Golubovcima dočeka ih je Cemović sa suradnicima.⁸⁰ Službeni razgovori obavljani su idućega dana u vili „Gorica” u Titogradu. Predsjednik crnogorske vlade Kloseu je prije svega istaknuo identitetske osobitosti Crne Gore. Cemović je rekao: „Crna Gora ima bogatu istoriju, i kulturnu i nacionalnu. Na žalost, vjekovima opterećena borbom za slobodu. Predstavlja područje u našoj zemlji odnosno Republiku koja je imala svoju državnost mnogo ranije... ona je vjekovima morala da se obračunava sa osvajačima, da brani svoju slobodu i, kao što vidite, odbranila je, mi smo živi, tu smo... Pokušali smo da što više učinimo na razvijanju sopstvene nacionalne kulture. Imamo dvije izdavačke organizacije, dnevni list, radio, televiziju. Preduzeli smo niz mjera da sačuvamo kulturno-istorijsko blago i u Cetinju imamo muzeje, biblioteku i druge umjetničke eksponate. Crnogorci su u zadnjih 100 godina vjerovatno najbrojniji slikari u Jugoslaviji. Nalaze se u vrhu kvalitetnog slikarstva. Uspjeli smo da sačuvamo dobar dio njihovih djela u jednoj velikoj galeriji koja je napravljena na Cetinju.” Cemović je potom naglasio intenzivan ekonomski razvoj Crne Gore nakon 1945. i strateško opredjeljenje da se izgrade infrastruktura i bazična industrija, koje su, prema tadašnjim planovima, bile osnova za daljnji razvoj. Nakon 35 godina ulaganja u te prioritetne oblasti crnogorska vlada smatrala je da je potrebno početi sljedeću razvojnu fazu, čiji su ciljevi definirani u srednjoročnom Društvenom planu Crne Gore za period 1981. – 1985. godine. Cemović je istaknuo da prema tom planu Crna Gora ima oko 30 investicijskih ideja koje se odnose na tri prioritetne oblasti. Prva je bila razvoj prerađivačke industrije zasnovane na preradi čelika, aluminijska, drva i drugih sirovina. Druga je bila razvoj poljoprivrede, a treća razvoj turizma. Za te projekte nedostajali su investicijski novac, znanje i tehnologija, pa je Cemović naglasio da je cilj Crne Gore uspostaviti suradnju sa SR Njemačkom i posebno Hamburgom da bi se ti planovi realizirali. Delegaciji iz Hamburga predana je lista proizvoda za izvoz iz Crne Gore, lista 30 idejnih projekata iz oblasti industrije i referenca najveće crnogorske vanjskotrgovinske radne organizacije, *Industrijaimporta* iz Titograda.⁸¹

Predsjednik Senata Hamburga Klose istaknuo je da je najvažnija tema razgovora da se postigne uspjeh u privrednoj suradnji. Rekao je da nije dovoljna opća razmjena mišljenja ili želja za suradnjom, već konkretni dogovori i aktivnosti dviju strana. Najveće mogućnosti za suradnju vidio je u turizmu (većim korištenjem postojećih kapaciteta, zajedničkim ulaganjima u podizanje novih kapaciteta i posebno razvojem sportskoga i zdravstvenoga turizma), industriji (gdje bi se iz Njemačke uvezio materijal koji bi se u Crnoj Gori doradivao) i prehrambenoj industriji (jer je Crna Gora njemačkom tržištu mogla isporučivati svježe voće, povrće i cvijeće i u vezi s tim koristili bi se lučki kapaciteti). O tome su detaljnije trebali pregovarati predstavnici Crne Gore i Hamburga.

⁸⁰ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Izvještaj o boravku delegacije Senata Hamburga u SR Crnoj Gori, 27. 10. 1980.

⁸¹ *Isto.*

Crnogorska i hamburška delegacija dogovorile su konkretne oblike suradnje. Glede turizma dogovoreno je da sindikalna putnička agencija iz Hamburga organizira izvansezonski boravak za svoje umirovljenike i radnike u Crnoj Gori i o tome je konkretan dogovor trebao uslijediti nakon što ta agencija iz Hamburga i *Montenegroturist* uspostave veze. Trgovinska komora iz Hamburga s odgovarajućim je kompanijama razmatrala mogućnost zajedničkih ulaganja u obnovu, izgradnju i opremanje hotela i drugih turističkih objekata u Crnoj Gori. Predstavnici nekoliko turističkih agencija i medija iz Hamburga najavili su posjet Crnoj Gori da bi se upoznali s mogućnostima za suradnju u turizmu. Predsjednik Klose osobno je preuzeo obvezu da s mjerodavnim službama Hamburga dogovori organizaciju toga putovanja. Dogovoreno je da se angažiraju konzalting usluge tvrtki iz Hamburga da bi se identificirale ideje i programi iz oblasti prerađivačke industrije. Dogovoreno je uspostavljanje kontakata crnogorskih tvrtki s odgovarajućim tvrtkama iz Hamburga, uz pomoć privrednih komora Hamburga i Crne Gore. Klose je izjavio da je u Crnoj Gori moguće organizirati oplemenjivanje čelika i izradu čelične žice za svjetsko tržište zahvaljujući tome što je Crna Gora imala potrebnu radnu snagu. To je bilo povoljno za suradnju Crne Gore i Hamburga, uz uvjet da se taj posao ekonomski isplati. Predloženo je da Luku Bar posjete stručnjaci Sektora za plan Luke Hamburg koji bi pomogli u programu obnove Luke Bar. Da bi se ti dogovori što bolje realizirali i Crna Gora uspostavila jaku suradnju s Hamburgom, predloženo je da se u okviru hamburške izložbe – sajma „Ti i tvoj svijet” organizira kulturna, turistička i ekonomska prezentacija Crne Gore. To je zamišljeno kao prilika za susret i razgovore privrednika. Da bi nastup Crne Gore na sajmu bio što uspješniji, trebalo je omogućiti grupi od nekoliko novinara iz Hamburga da pripreme reklamu za nastup crnogorske privrede. Predstavnik Trgovinske komore Hamburga dr. Vogel predložio je Privrednoj komori Crne Gore da organizira posjet crnogorskih privrednika Hamburgu, gdje bi se razgovaralo o konkretnim pitanjima suradnje. Dogovoreno je da prilikom povratka u Hamburg svaki član delegacije u svojoj oblasti ispita, u skladu s dobivenim listama, koji su crnogorski proizvodi zanimljivi za plasiranje na tržištu Hamburga.⁸²

Delegaciju Hamburga protokolarno su primili i predsjednik Skupštine SR Crne Gore Radivoje Brajović⁸³, predsjednik Skupštine općine (SO) Titograd Slobodan Filipović i predsjednik Republičkoga savjeta za međunarodne odnose u okviru Predsjedništva SR Crne Gore dr. Sulejman Redžepagić. Delegacija Hamburga posjetila je i Sveučilište *Veljko Vlahović*, gdje ih je primio rektor dr. Miljan Radović. Radović je zahvalio na pomoći u suvremenoj znanstvenoj

⁸² *Isto.*

⁸³ Radivoje Brajović (Peć, 1935.). Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Od 1967. do 1974. član i potpredsjednik Izvršnoga vijeća SR Crne Gore. Obavljao je dužnost potpredsjednika i predsjednika Skupštine SR Crne Gore 1978. – 1982., a potom je 1982. – 1986. bio predsjednik Izvršnoga vijeća SR Crne Gore. Za predsjednika Predsjedništva SR Crne Gore izabran je 1986. – 1988. godine. Napustio je partijske i državne funkcije nakon političkih promjena u Crnoj Gori 1989. godine. Vidi: „Brajović, Radivoje”.

opremi koju su Sveučilište iz Hamburga i Vlada SR Njemačke poslali Zavodu za biologiju mora i oceanografiju u Kotoru nakon potresa 1979. godine. To je trebao biti uvod u veću međusveučilišnu suradnju. Dio delegacije Hamburga s predsjednikom Klooseom posjetio je Cetinje, gdje su obišli Umjetničku galeriju i Manastir, a zatim su u SO Cetinje razgovarali o mogućnostima suradnje dvaju gradova. Drugi dio delegacije boravio je u Baru, gdje se razgovaralo o mogućnostima suradnje luka u Baru i Hamburgu. Tako je posjet delegacije Hamburga Crnoj Gori potaknuo suradnju u brojnim oblastima.⁸⁴

S obzirom na veći broj prijedloga za suradnju Crne Gore i Hamburga, crnogorska vlada odlučila je na tome raditi organizirano i planski. Zato je Republički komitet za odnose s inozemstvom s mjerodavnim republičkim organima u prosincu 1980. sastavio Program rada organa i organizacija u Crnoj Gori na realizaciji zaključaka Izvršnog vijeća povodom boravka delegacije Senata Hamburga Crnoj Gori.⁸⁵ Privredna komora Crne Gore zadužena je da kod Trgovinske komore Hamburga definira oblike i modele suradnje crnogorskih poduzeća sa zainteresiranim tvrtkama iz Hamburga za uspostavljanje viših oblika suradnje (zajednička ulaganja, dugoročna proizvodna kooperacija) u oblastima prerađivačke industrije te u obnovi i izgradnji turističkih kapaciteta na Crnogorskom primorju, uz korištenje konzalting usluga iz Hamburga. Odlučeno je da se organizira posjet privrednika Crne Gore pokrajini Hamburg. Željezara iz Nikšića zadužena je da analizira mogućnosti suradnje s tvrtkama iz Hamburga na unapređenju tehnološkoga postupka – oplemenjivanju čelika radi zajedničkoga plasmana na trećim tržištima. *Montenegroturist* trebao je uspostaviti kontakte sa sindikalnom putničkom agencijom iz Hamburga da bi se organizirao izvansezonski boravak umirovljenika i radnika iz Hamburga u Crnoj Gori. Republički komitet za turizam u suradnji s nadležnim organima iz turističke privrede pripremao je posjet zainteresiranih turističkih agencija i medija iz Hamburga Crnoj Gori da bi se upoznali s njezinim turističkim mogućnostima. Republički komitet za promet analizirao je mogućnosti suradnje luka Bar i Hamburg, a Republički komitet za odnose s inozemstvom pripremao je prezentaciju kulturnih, turističkih i ekonomskih mogućnosti Crne Gore na sajmu „Ti i tvoj svijet” u Hamburgu. Zajednica općina Crne Gore razmatrala je mogućnost uspostavljanja suradnje nekoga crnogorskoga grada s Hamburgom. Glavni zadatak bio je organizirati nastup crnogorske privrede u Hamburgu.⁸⁶

Kloose je bio impresioniran dočekom i boravkom u Crnoj Gori, pa je Cemoviću poslao pismo u kojem je, među ostalim, naveo: „Vi znate da mi je Crna

⁸⁴ CG-DACG-358-RKOI, kut. 9, Zapisnik sa XII sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, Titograd, 6. 10. 1980.

⁸⁵ CG-DACG-358-RKOI, kut. 15, Program rada organa i organizacija u Crnoj Gori na realizaciji zaključaka Izvršnog vijeća povodom boravka delegacije Senata Hamburga Crnoj Gori, Titograd, decembar 1980.

⁸⁶ CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Predlog stavova Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore povodom Izvještaja o razgovorima u Hamburgu i pisma Dr Harald Schulz koje se odnosi na dalju saradnju sa pokrajinom Hamburg.

Gora posle jednog nezaboravnog odmora provedenog na njenoj obali uvijek posebno ležala na srcu. Ubijeđen sam da će naši mnogobrojni razgovori i posjete doprinijeti tome, da odnose između naših zemalja čvršće oblikujemo.”⁸⁷ Uz poziv Cemoviću da posjeti Hamburg, Klose je obećao da će prijedlozi za suradnju biti brižljivo proučeni i da će o tome Crnu Goru obavijestiti na dogovoreni način. Klose je izjavio da bi ga veoma radovalo ako bi Hamburg mogao doprinijeti razvoju crnogorske privrede.⁸⁸

Član Senata Hamburga dr. Harald Schulz, koji je službeno pratio realizaciju dogovorene suradnje s Crnom Gorom, predložio je Cemoviću da stupi u izravnu suradnju sa sajmom u Hamburgu da bi se na njemu predstavila crnogorska privreda. Schulz je Cemovića uvjeravao da on i Klose cijene inspirativne razgovore koje su vodili u Crnoj Gori i da su oni dokaz prijateljskih odnosa Crne Gore i Hamburga.⁸⁹ Da bi se privrednici Hamburga što bolje upoznali s njezinim mogućnostima, Schulz i Klose predložili su da se Crna Gora predstavi u okviru hamburškoga sajma, a Schulz je preuzeo obvezu da utvrdi kakva je prezentacija bila moguća. Nakon što je proučio mogućnosti, Schulz je crnogorskoj vladi predložio da rezervira mjesto na izložbi koje je pripadalo društvu *Hamburg Messe und Congress GmbH*. Crnogorska vlada pozvana je da odredi predstavnika koji će u Hamburgu s predstavnikom toga društva dogovoriti uvjete nastupa na sajmu. Tako je u Hamburg upućen Zoran Gregl, pomoćnik republičkoga sekretara za odnose s inozemstvom.⁹⁰ On je u Hamburgu u veljači 1981. razgovarao s direktorom za vanjsku i unutarnju trgovinu u Senatu Wilhelmom Ralfsom.⁹¹ Gregl je prenio spremnost i interes crnogorske vlade da se organizira prezentacija privrednih dostignuća Crne Gore na sajmu u Hamburgu i tražio da se za privrednu izložbu i druge manifestacije osigura između 500 i 1000 m² izložbenoga prostora. Ralfs je to prihvatio i izjavio da će osobno prenijeti stav Senata Hamburga o tom zahtjevu, ugovoriti termine i uvjete i s Trgovinskom komorom Hamburga razgovarati o poticaju poslovnih ljudi iz Hamburga za crnogorski nastup. Ususret tom sajamskom nastupu dogovoreno je da mediji i turističke agencije iz Hamburga obiđu Crnu Goru. S druge strane, Gregl je predložio mogućnost reciprociteta nastupa hamburške privrede na Jadranskom sajmu u Budvi. Dr. Harald Schulz potom je obavijestio Gregla da bi Senat Hamburga podržao specijalni nastup (izložbu) Crne Gore na sajmu u Hamburgu i da bi bilo dobro ako bi se paralelno organizirala i kulturna manifestacija Crne Gore. U tom slučaju, Senat je bio spreman biti pokrovi-

⁸⁷ CG-DACG-358-RKOI, kut. 19a, Hans-Ulrich Klose – Nj. E. Predsjedniku Izvršnog vijeća SR Crne Gore gospodinu Momčilu Cemoviću, Hamburg, 27. 10. 1980.

⁸⁸ *Isto*.

⁸⁹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 21, Dr Harald Schulz – Momčilu Cemoviću (prijevod pisma, bez datuma).

⁹⁰ CG-DACG-358-RKOI, kut. 21, Branko Lukovac – dr Haraldu Schulz (pismo bez datuma).

⁹¹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Izvještaj o boravku i vođenim razgovorima u Hamburgu Zorana Gregla, pomoćnika predsjednika Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, 11. 2. 1981.

telj takve manifestacije. Gregl je nakon toga sastanka vodio razgovor u klubu „Veljko Vlahović”, koji je okupljao jugoslavenske radnike na privremenom radu u Hamburgu. U klub su bili učlanjeni gotovo svi radnici iz Crne Gore u Hamburgu. Na taj način uspostavljeni su službeni odnosi s Hamburgom, a mogućnosti privredne suradnje trebalo je odrediti na osnovi sudjelovanja crnogorskih privrednika na tamošnjem sajmu.⁹²

Odnosi Crne Gore i Baden-Württemberga

Dok je povod za uspostavljanje odnosa s Hamburgom bio osobni posjet predsjednika Klosea Crnoj Gori, povod za susrete s dužnosnicima Baden-Württemberga bio je ugovor *Oboda* i *Bauknechta* 1977. godine. Predstavnici njemačke tvrtke nakon povratka iz Crne Gore razgovarali su u vladi pokrajine Baden-Württemberg o suradnji s Crnom Gorom. Predložili su da predsjednik Izvršnoga vijeća Marko Orlandić prilikom posjeta Hamburgu posjeti i Stuttgart radi razgovora o proširenju suradnje. Predsjednik vlade Baden-Württemberga dr. Hans Filbinger prihvatio je taj prijedlog i uputio službeni poziv Orlandiću da posjeti Stuttgart. Orlandić je to prihvatio i nakon posjeta Hamburgu posjetio je s crnogorskom delegacijom Baden-Württemberg krajem 1977. godine.⁹³ Suština susreta u Stuttgartu bila je u ugovoru o dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji *Oboda* i *Bauknechta*. S predstavnicima Baden-Württemberga razgovaralo se o uspostavljanju suradnje u aluminijskoj, čeličnoj i drvenoj industriji. Da bi se Crna Gora predstavila javnosti te pokrajine, u Stuttgartu je, paralelno s posjetom crnogorske delegacije, organizirana reprezentativna izložba „Crna Gora – portret jedne jugoslovenske republike”. Tada je u Stuttgartu i okolici radilo oko 300 radnika iz Crne Gore.⁹⁴

Na osnovi rezultata posjeta Baden-Württembergu crnogorska vlada preporučila je Privrednoj komori Crne Gore, IBT-UB-u, vanjskotrgovinskim, turističkim i drugim organizacijama da sagledaju potrebu i mogućnost stalne prisutnosti na tržištu te pokrajine.⁹⁵ Predloženo je da se u okviru Privredne komore formira posebno tijelo koje bi surađivalo s industrijsko-trgovinskom komorom Baden-Württemberga. Ipak, u tome ništa konkretno nije ostvareno te je, kao i u slučaju Hamburga, suradnja stagnirala nekoliko godina nakon posjeta. Iznimka je bila suradnja *Oboda* i *Bauknechta*, pa su predstavnici tvrtke iz Stuttgarta do 1980. nekoliko puta posjetili Cetinje. Također, Baden-Württemberg uputio je Crnoj Gori 100.000 DM pomoći za obnovu i

⁹² *Isto.*

⁹³ CG-DACG-358-RKOI, kut. 8a, Informacija o saradnji SR Crne Gore sa njemačkom pokrajinom Baden-Württemberg.

⁹⁴ *Isto.*

⁹⁵ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

izgradnju socijalnih i zdravstvenih ustanova nakon potresa 1979. godine.⁹⁶ Oživljavanje suradnje započelo je 1980., i to u području kulture. Republički komitet za informacije SR Crne Gore organizirao je 1980. u Kulturno-informativnom centru SFRJ u Stuttgartu izložbu fotografija o obnovi i izgradnji Crne Gore nakon potresa, zatim nastup glumice Dragice Tomas na Festivalu jugoslavenske monodrame u gradu Gaggenau (u blizini Stuttgarta), a dogovoreno je da tijekom 1981. Amatersko kulturno-umjetničko društvo *Mirko Srzentić* gostuje u Stuttgartu i da u istom gradu povodom Dana mladosti Crnu Goru predstavlja Branka Šćepanović.⁹⁷

Potom je dogovoren uzvratni posjet predsjednika vlade pokrajine Baden-Württemberg Lothara Spätha Crnoj Gori za travanj 1981.⁹⁸ Späth je bio vođa CDU-a u Baden-Württembergu, a za predsjednika pokrajinske vlade izabran je 1978. nakon ostavke Hansa Filbingera.⁹⁹ Izvršno vijeće Crne Gore na sjednici održanoj 2. travnja prihvatilo je Informaciju povodom toga posjeta. Cilj Crne Gore bio je da se s Baden-Württembergom postigne uravnotežena robna razmjena i ostvari dugoročna suradnja, prije svega u industriji.¹⁰⁰ Industrijski projekti zapisani su u Društvenom planu za srednjoročni period 1981. – 1985. godine.¹⁰¹ Čelnici crnogorske vlade postavili su ambiciozne ciljeve. Prema zamislima crnogorskih vlasti, Željezara iz Nikšića trebala je pronaći partnera iz Baden-Württemberga za izgradnju kovačnice matriciranih otkivaka u Nikšiću, tvornice bimetalnih traka u Bijelom Polju i tvornice gibnjeva u Bijelom Polju. *KAT* je trebao pronaći partnere za izgradnju tvornice aluminijskih građevinskih konstrukcija u Ivangradu i tvornice za proizvodnju aluminijsko-čelične užadi za nadzemne vodove u Kolašinu. Za svaku od tih tvornica postojao je detaljno razrađen plan s iznosom potrebnih investicija, brojem potrebnih radnika i proizvodnim specifikacijama. Vrijednost projektiranih investicija iznosila je oko 5 milijardi dinara (oko 263 milijuna dolara), od čega je preko 2/3 trebalo osigurati iz inozemnih kredita ili investicija. Planirano je da se u tim tvornicama zaposli preko 2000 radnika. *IGM Radoje Dakić* trebao je postojeću suradnju s kompanijom *Liebherr* razviti u pravcu zajedničkoga ulaganja u tvornicu za proizvodnju kardanskih vratila

⁹⁶ CG-DACG-358-RKOI, kut. 1, Potsjetnik o međunarodnoj solidarnosti i pomoći u otklanjanju posljedica zemljotresa.

⁹⁷ *Isto*.

⁹⁸ CG-DACG-358-RKOI, kut. 6, Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore – Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, Titograd, 9. 7. 1980.

⁹⁹ Lothar Späth (1937. – 2016.). Za predsjednika vlade Baden-Württemberga izabran je nakon što je Hans Filbinger podnio ostavku zbog afere koja je otkrila njegovu kompromitirajuću ulogu u nacističkom režimu. Späth je dužnost predsjednika pokrajinske vlade obavljao od 1978. do 1991. godine. Bio je predsjednik Bundesrata 1984./1985. Nakon političke karijere bavio se privredom i humanitarnim aktivnostima. Vidi: „Späth, Lothar”.

¹⁰⁰ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Informacija povodom posjete predsjednika Vlade Savezne pokrajine Baden-Württemberg, Lothara Spätha SR Crnoj Gori (13-16. aprila 1981.), Titograd, mart 1981.

¹⁰¹ CG-DACG-358-RKOI, kut. 19, Republički komitet za odnose sa inostranstvom – Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove (Upravi za Zapadnu Evropu), Titograd, 1981.

i poluosovina, tvornicu priključnih oruđa za građevinske strojeve, tvornicu hidrauličnih preša, tvornicu za proizvodnju šumske mehanizacije i tvornicu samohodnih dizalica. Industrija ležaja iz Kotora surađivala je s tvrtkom *Glyco-Wiesbaden* i također je težila dugoročnoj kooperaciji. Tvornica gumene tehničke robe *Bokeljka* iz Kotora nudila je suradnju tvrtkama iz Baden-Württemberga u izradi gumene tehničke robe za automobilsku industriju i elektroindustriju. Crna Gora tada je imala plan plinifikacije privrede i domaćinstava na osnovi projekta da se provede uplinjavanje domaćega lignita i mrkoga ugljena i izgradi plinovodna mreža u Crnoj Gori. Crna Gora tako je planirala smanjiti ovisnost o uvozu tekućih goriva. I za taj projekt tražio se partner iz Njemačke. Crna Gora nudila je tvrtkama iz Baden-Württemberga svoju građevinsku operativu za nastup na trećim tržištima u okviru izvođenja građevinskih radova. Interes Crne Gore bio je i da se uspostavi izravna međubankarska suradnja da bi mogla konkurirati za kredite za uvoz opreme i repromaterijala iz Njemačke, privući investicije u razvojne projekte i program obnove. Pored toga, Crna Gora htjela je uspostavljanje suradnje u kulturi i znanosti. Da bi se suradnja uspješno odvijala, Crna Gora planirala je predstavnicima Baden-Württemberga ponuditi formiranje mješovitoga komiteta ili komisije za suradnju. Preko Konzulata SFRJ u Stuttgartu Crna Gora o svojim je planovima suradnje s Baden-Württembergom detaljno obavijestila predsjednika pokrajinske vlade Lothara Spätha, tako da je njegova delegacija znala što će biti teme razgovora u Crnoj Gori.¹⁰²

Crnogorska je vlada za svoje planove ciljano izabrala Baden-Württemberg jer je to, uz Sjevernu Rajnu Vestfaliju, bila najrazvijenija pokrajina SR Njemačke. Izvoz Jugoslavije u Baden-Württemberg 1978. godine iznosio je 273,6 milijuna DM, a uvoz je bio vrijednosti 956,8 milijuna DM.¹⁰³ Slični iznosi bili su 1979. i 1980. godine. Simbol privrednoga uspjeha Baden-Württemberga bila je autoindustrija *Mercedes*, koja je tada imala oko 170.000 zaposlenih, zatim tvrtka *Bosch* s oko 110.000 zaposlenih, a *Bauknecht*, poslovni partner *Oboda*, imao je oko 14.000 zaposlenih. Zbog golemoga industrijskog i ekonomskog potencijala te pokrajine jugoslavenske su republike nastojale s njom uspostaviti tijesnu suradnju. Tako su Hrvatska i Bosna i Hercegovina suradnju s Baden-Württembergom realizirale preko mješovitih komisija za privrednu suradnju.¹⁰⁴

Dr. Lothar Späth doputovao je s delegacijom u Crnu Goru 13. travnja 1981.¹⁰⁵ Na aerodromu u Golubovcima dočekaio ih je Momčilo Cemović sa suradnicima. S delegacijom vlade Baden-Württemberga doputovala je brojna ekipa novinara iz te pokrajine.¹⁰⁶ Gosti su smješteni u vilu „Gorica”, a potom

¹⁰² *Isto.*

¹⁰³ CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Neke osnovne karakteristike unutrašnje situacije u SR Njemačkoj.

¹⁰⁴ *Isto.*

¹⁰⁵ CG-DACG-358-RKOI, kut. 21, Faktografski izvještaj o posjeti delegacije Savezne Pokrajine Baden-Württemberg Crnoj Gori.

¹⁰⁶ CG-DACG-358-RKOI, kut. 19a, Zabilješka o boravku ekipe novinara iz zapadnonjemačke Savezne Pokrajine Baden-Württemberg u Crnoj Gori od 13. do 16. aprila 1981, Tito-

su posjetili IGM *Radoje Dakić* i razgovarali o suradnji s njihovom tvrtkom *Liebherr*. Na Sveučilištu *Veljko Vlahović* razgovarali su s prorektorom Žarkom Kalezićem. Späth je pozvao predstavnike Sveučilišta da posjete neki od fakulteta u Baden-Württembergu kako bi uspostavili suradnju. Nakon toga delegaciju je primio predsjednik SO Titograd Slobodan Filipović. Späth i Filipović složili su se da se uspostavi suradnja između Titograda i Stuttgarta u gotovo svim oblastima: industriji, poljoprivredi, znanosti, kulturi i sportu. Delegaciju je primio i predsjednik Predsjedništva SR Crne Gore Veljko Milatović, koji ih je upoznao s aktualnim događanjima u Crnoj Gori.¹⁰⁷

Službeni razgovori Cemovića i Spätha u nazočnosti njihovih delegacija obavljani su vili „Gorica” na kraju prvoga dana posjeta. Cemović je ponovio ciljeve društvenoga plana Crne Gore za sljedećih pet godina i očekivao je da će se između Crne Gore i Baden-Württemberga razviti postojeća dugoročna suradnja i proširiti suradnja u drugim industrijskim granama, poljoprivredi i turizmu. S obzirom na to da je Späth prije dolaska u Crnu Goru detaljno obaviješten o crnogorskim očekivanjima glede suradnje i investicija, istaknuo je prepreke koje su crnogorske planove činile teško ostvarivima. Glavni problem za njemačke investitore u Jugoslaviji, odnosno u Crnoj Gori, bilo je nepostojanje sporazuma o zaštiti kapitala, zatim dvostruko oporezivanje i slaba zakonska jamstva za sigurnost kapitala i transfer profita. Zato su predstavnici Baden-Württemberga uglavnom bili zainteresirani za privrednu suradnju kroz trgovinu i dugoročnu kooperaciju.¹⁰⁸

U delegaciji Baden-Württemberga bili su Gerd Bauknecht i Hans Liebherr, vlasnici tvrtki *Bauknecht* i *Liebherr*, s kojima su *Obod* i *Radoje Dakić* imali višegodišnju suradnju. Problem u suradnji *Oboda* i *Bauknechta* bila je spora realizacija ugovora o kooperaciji u proizvodnji kompletnih kuhinja za domaćinstva. *Obod* je angažirao veliki broj sudionika u tom programu, što je dovelo do zastoja. *Bauknecht* je bio zainteresiran za dodatne kupovine hladnjaka, strojeva za pranje rublja i za zajednički nastup na tržištima trećih

grad, 20. 4. 1981. Novinarsku ekipu činili su: Matthias Kleinert (predstavnik za tisak vlade pokrajine Baden-Württemberg), Wolfgang Heidenreich (urednik Jugozapadnoga radija Baden-Baden), Friedrich Losch (urednik lista *Mannheimer Morgen* iz Stuttgarta), Hans Wirkus (glavni urednik lista *Baden-Baden*), Helmut Burkhardt (urednik *Bietigheimer Zeitung*) i Kurt Epoler (novinar lista *Bild* iz Stuttgarta). Novinari su bili uključeni u program boravka delegacije Baden-Württemberga i posjetili su IGM *Radoje Dakić*, Sveučilište *Veljko Vlahović*, KAT, EI *Obod*, Kotor, Sveti Stefan, Željezaru *Boris Kidrič* i EPCG u Nikšiću. Prisustvovali su svim primanjima i službenim razgovorima koje su vodile dvije delegacije, kao i razgovorima u crnogorskim poduzećima. Tako su dobili prilično informacija o situaciji u Crnoj Gori u svim oblastima i mogućnostima suradnje Crne Gore i Baden-Württemberga. Na kraju je održana konferencija za tisak na kojoj su dr. Lothar Späth i Momčilo Cemović priopćili rezultate posjeta. Novinarima iz Baden-Württemberga uručene su publikacije *Činjenice o Crnoj Gori*, *Monografija Crne Gore* i *Umjetničko blago Crne Gore*, koje su prije svega bile za potrebe informativno-turističke promocije Crne Gore. RTV Titograd omogućio im je da pošalju televizijski prilog o posjetu delegacije Baden-Württemberga Crnoj Gori.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Isto.

zemalja uz posredovanje crnogorskih vanjskotrgovinskih organizacija. Predložili su i razvoj programa iz oblasti korištenja solarne i drugih energija. Direktor *Oboda* Niko Ražnatović izrazio je spremnost da se suradnja nastavi i unaprijedi, odnosno da se ubrza realizacija programa aparata za domaćinstvo. Tražio je i veći izvoz aparata *Oboda* u Njemačku, ali po većim cijenama. Hans Liebherr istaknuo je uspješnu suradnju s IGM-om *Radoje Dakić*. I *Liebherr* je bio zainteresiran za zajednički nastup na tržištima trećih zemalja i da njihov zastupnik u tim poslovima bude crnogorska tvrtka *Industrijaimport*. Veljko Čagorović, pomoćnik generalnoga direktora IGM-a *Radoje Dakić*, složio se s prijedlogom *Liebherra*. Prijedloge za suradnju iznijeli su i predstavnici *KAT*-a, *Željezare*, *IBT-UB*-a, *Agrokombinata 13. jul* i *Montenegroturista*. S obzirom na veći broj inicijativa o privrednoj suradnji, Cemović i Späth formirali su od predstavnika dviju privrednih komora Radnu grupu, koja je do kraja posjeta sastavila listu s konkretnim prijedlozima za suradnju.¹⁰⁹

Delegacija Baden-Württemberga posjetila je *KAT*, *Željezaru* i *Elektropriivredu Crne Gore (EPCG)*. Investicije u oblasti crne i obojene metalurgije bile su teško ostvarive. Njemačke su tvrtke od *KAT*-a tražile isključivo uvoz sirovina i poluproizvoda jer je primarna proizvodnja aluminijska u Njemačkoj bila obustavljena, a Njemačka je razvijala jedino kapacitete za preradu aluminijska. U oblasti industrije čelika perspektive za suradnju bile su loše. Zbog niskih cijena čelika na svjetskom tržištu, i njemački proizvođači bili su u teškom položaju, a uvoz i proizvodnja čelika na njemačkom tržištu bili su regulirani kvotama unutar EEZ-a, što je sprečavalo uvoz i kooperaciju. Zbog tih ograničenja, kao i zbog slabe zaštite stranih investitora, njihova kapitala i profita u Jugoslaviji, nije bilo realno da moćne industrijske tvrtke iz Baden-Württemberga investiraju u gradnju novih ambicioznih metaloprerađivačkih tvornica u Crnoj Gori. Predstavnici Baden-Württemberga bili su zainteresirani za suradnju s EPCG-om jer je njihovoj industriji nedostajalo električne energije, ali EPCG u tom periodu nije imao viškove za izvoz.¹¹⁰

Problemi su postojali i u postojećoj suradnji. Delegacija Baden-Württemberga posjetila je *Obod* na Cetinju, gdje ih je primio generalni direktor Niko Ražnatović. Ražnatović je izjavio da je suradnja s *Bauknechtom* dugoročno opredjeljenje, ali da se zbog ekonomskih razloga ona ne može zasnivati samo na izvozu *Obodovih* malih hladnjaka, nego je tražio da *Bauknecht* u svoj uvozni program uvrsti zamrzivače i kombinirane hladnjake iz licencnoga programa. Suradnju je opterećivala i niska razina izvoznih cijena za proizvode *Oboda* i korištenje prava ekskluziviteta, koje je *Obod* zloupotrijebio kad je isporučio 1600 hladnjaka u Čile, a to je područje bilo isključivo pravo *Bauknechta*. Gert Bauknecht izjavio je da je spreman da se ti problemi riješe i da želi kupovati veće količine hladnjaka, strojeve za pranje rublja i komponente, kao i da se što prije počne realizirati program kuhinja. Bauknecht je pokazao spremnost da po povratku u Stuttgart riješi te probleme. Predstavicima

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

Oboda uručio je prospekte za organiziranje ekonomične potrošnje energije u tvornici, projekte aparata za pumpu za zagrijavanje, termoakumulacijskih peći i etažnoga grijanja. *Bauknecht* je bio posebno zainteresiran za zajednički nastup na tržištima trećih zemalja uz posredovanje *Industrijaimporta*. Späth je podržao zajednički nastup na trećim tržištima gdje nije postojao problem cijena i konkurencije i potaknuo je širenje suradnje koja bi dovela do rješavanja problema cijena i prava na tržištu.¹¹¹

Direktor Republičkoga zavoda za međunarodnu znanstveno-tehničku i kulturno-prosvjetnu suradnju Dimitrije Krivokapić ponudio je delegaciji Baden-Württemberga devet programa suradnje na bazi reciprociteta, koji su ušli u program suradnje SR Njemačke i SFRJ. U okviru toga bilo je i organiziranje manifestacije „Dani crnogorske kulture u Stuttgartu”. U okviru znanstveno-tehničke suradnje tada su se realizirala tri projekta na kojima su radile crnogorske i znanstvene institucije Baden-Württemberga. Krivokapić je izjavio da je u okviru te suradnje Crna Gora zainteresirana za usavršavanje kadrova raznih profila u Baden-Württembergu, a prije svega kadrova sa Sveučilišta, iz znanstveno-istraživačkih organizacija i turizma. Späth je prihvatio te prijedloge. O političkim odnosima razgovarali su Späth i predsjednik Centralnoga komiteta (CK) Saveza komunista (SK) Crne Gore Vojislav Srzentić.¹¹²

Delegaciji Baden-Württemberga iskazane su brojne počasti. Na Cetinju su obišli kulturno-povijesne spomenike i primio ih je predsjednik SO Cetinje Petar Vujović. Na sličan ih je način u Kotoru dočekaio predsjednik SO Boško Mačić. Svečani ručak za delegaciju u Nikšiću je priredio predsjednik SO Veselin Vuksanović. Delegacija je posjetila i Kolašin. Generalni direktor *Montenegro turista* Miško Mirović priredio im je svečanu večeru u hotelu „Maestral”. Prisustvovao je i predsjednik SO Budva Dragan Ćulafić. Poseban sastanak organiziran je za novinare iz Baden-Württemberga, kojima su priopćene mogućnosti, ponude i planovi razvoja crnogorskoga turizma.¹¹³

Na kraju posjeta prihvaćen je Komunique o suradnji koji je predložila zajednička Radna grupa. Dogovoreno je da Komora za industriju i trgovinu Baden-Württemberga organizira „Dane crnogorske privrede” na sajmu u Stuttgartu i da se tako omogući susret crnogorskih privrednika s predstavnicima privrede Baden-Württemberga da bi se utvrdile mogućnosti i oblici suradnje. Tako je zamišljeno razmatranje projekata crnogorske strane u prerađivačkoj industriji na bazi čelika i aluminija, kao i u oblasti lake industrije. Komora za industriju i trgovinu prihvatila je u svojem časopisu predstaviti asortiman proizvoda crnogorskih poduzeća koja su htjela izvoziti u Baden-Württemberg. *Industrijaimport* trebao je Komori za industriju i trgovinu u Stuttgartu do kraja travnja 1981. dostaviti opću ponudu za izvoz proizvoda crnogorskih tvrtki da se ta lista objavi u redovnom biltenu Komore. Dogovoreno je da se nastavi i razvije suradnja *Oboda* i *Bauknechta* te IGM-a *Radoje Dakić* i *Lieb-*

¹¹¹ *Isto.*

¹¹² *Isto.*

¹¹³ *Isto.*

herra kako bi se proširili proizvodni kapaciteti i omogućio zajednički nastup na trećim tržištima. Agrokombinat 13. jul dostavio je listu poljoprivrednih proizvoda koje je nudio za izvoz u Baden-Württemberg, a Ministarstvo poljoprivrede Baden-Württemberga obvezalo se da će to proučiti i ostvariti odgovarajuće kontakte. Projekti zajedničkih ulaganja u turističku privredu Crne Gore morali su se proučiti s aspekta troškova i isplativosti te osobito zakonskih propisa kojima su se regulirala prava stranih ulagača na osnovi uloženoga kapitala i transfera dobiti. Nadležni organi Crne Gore i predstavnici crnogorskih turističkih organizacija trebali su dostaviti prijedlog za obuku stručnih kadrova u turizmu, a fokus je bio na upoznavanju potreba turista iz Njemačke. Usuglašeno je i korištenje i plaćanje liječenja njemačkih osiguranika u Institutu *Dr Simo Milošević* u Igalu. Sveučilište *Veljko Vlahović* obvezalo se napraviti prijedlog za suradnju sa sveučilištima iz Baden-Württemberga, a jedan od zadataka bio je da se omoguće stipendije studentima iz Crne Gore za studiranje na tim sveučilištima. Predloženo je da se u okviru jugoslavensko-njemačkoga sporazuma o kulturnoj suradnji organizira šira prezentacija Crne Gore u Baden-Württembergu 1983., a potom uzvratna prezentacija Baden-Württemberga u Crnoj Gori. Predloženo je i da se formira zajednička komisija i u okviru nje više radnih grupa koje bi se bavile suradnjom u industriji, turizmu, poljoprivredi i kulturi. Zadatak komisije bio je pratiti realizaciju dogovorene suradnje.¹¹⁴

Uspostavljanje odnosa Crne Gore i Bremena

Osim s Hamburgom i Baden-Württembergom, Crna Gora je u tom periodu uspostavila vezu i sa saveznom pokrajinom / gradom Bremenom. Do toga je došlo na inicijativu predsjednika Senata Bremena Hansa Koschnicka.¹¹⁵ Izvršno vijeće Crne Gore prihvatilo je njegovu inicijativu u prosincu 1982. godine. Koschnick je bio istaknuti njemački političar i član SPD-a.¹¹⁶ Za sebe je naglašavao da je zastupnik interesa radničke klase. U Bremenu je uspostavio višedesetljetnu političku dominaciju SPD-a. Bio je jedan od inicijatora uspostavljanja i unapređivanja odnosa s Jugoslavijom i njezinim republikama i pokrajinama. Njegov prvi dolazak u Crnu Goru bio je ujedno njegov 18. posjet Jugoslaviji. Htio se upoznati s političkom situacijom u Crnoj Gori i tako steći

¹¹⁴ *Isto.*

¹¹⁵ BRAJOVIĆ, *Sjećanja*, 227.

¹¹⁶ Hans Koschnick (1929. – 2016.) potjecao je iz antifašističke obitelji. Nacisti su njegova oca, vođu komunističkoga sindikata, zatvorili u koncentracijski logor. I majka mu je uhićivana kao protivnica nacista. Koschnick je pristupio SPD-u 1950. godine. Bio je zamjenik predsjednika SPD-a, a od 1970. član Predsjedništva stranke zadužen za pitanja sigurnosti i obrane. Od 1967. do 1985. gradonačelnik i predsjednik Senata Bremena. Čak pet puta pobijedio je na izborima u Bremenu. U tom je gradu osnovao sveučilište, proširio luku i doprinio razvoju industrije. Predsjednik Bundesrata (Savezno vijeće) 1970./1971. i 1980./1981., a u Bundestagu je bio od 1987. do 1998. godine. Od 1994. do 1996. administrator Europske unije u Mostaru. Vidi: „Umro je Hans Koschnick”.

detaljniji uvid u stanje Jugoslavije, koja se početkom 80-ih godina nalazila u ekonomskoj i političkoj krizi. Koschnick je smatrao da je interes SR Njemačke da Jugoslavija ostane nezavisna i nesvrstana i da daje primjer ekonomske, političke i kulturne suradnje u Pokretu nesvrstanih i međunarodnoj zajednici uopće. S obzirom na to da se u okviru SPD-a bavio pitanjima sigurnosti i obrane, Koschnick je držao da su nesvrstane i neutralne države nužne za koezistenciju blokova i da na jugu Europe pozitivnu ulogu ima nesvrstana Jugoslavija, a na sjeveru neutralna Švedska. U jugoslavenskoj krizi vidio je veliku opasnost za narušavanje geopolitičkoga uređenja Europe. Poseban problem prepoznao je u statusu Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo i položaju Albanaca u Jugoslaviji. Koschnick je podržavao odlučnost Jugoslavije da sačuva nezavisnost i slobodu, kao i da riješi krizna pitanja.¹¹⁷

S druge strane, Koschnickov je posjet za crnogorsku vlast bio važan prije svega zbog privrednih planova. Iako najmanja, Bremen je bio među razvijenim pokrajinama SR Njemačke. Nakon Hamburga, bio je najveća luka Njemačke i jedna od najvećih u Europi. Imao je razvijenu industriju, koja je tada zapošljavala oko 100.000 radnika u gradu s oko 700.000 stanovnika. U luku je godišnje uplovljavalo oko 13.000 brodova, a posebno je bilo važno što se preko luke u Bremenu uvezilo oko 60% ukupnoga voća i povrća u Njemačku. To je bilo bitno s aspekta ambicije Crne Gore da u Njemačku izvozi rano voće i povrće.

Koschnick je posjetio Crnu Goru 12. – 15. srpnja 1983., nakon posjeta Sloveniji i CK SK Jugoslavije u Beogradu. Predsjedništvo CK SK Jugoslavije tada mu je priredilo i svečanu večeru. Tretiran je prvenstveno kao visokorangirani dužnosnik SPD-a. Osim u Sloveniji i Crnoj Gori, Koschnick je bio i u Makedoniji i Bosni i Hercegovini. Zbog toga je njegov posjet imao u prvom redu politički karakter.¹¹⁸ Na Cetinju je 13. srpnja neformalno prisustvovao programu proslave Dana ustanka crnogorskoga naroda i dodjeljivanju Ordena narodnoga heroja gradu Cetinju. Istoga dana posjetio je Kotor, a predsjednik SO Budva priredio je svečanu večeru. Predsjednik crnogorske vlade Radivoje Brajović i Koschnick imali su službeni susret 14. srpnja. Brajović je predložio uspostavljanje turističke suradnje između Crne Gore i Bremena da bi se privukli njemački gosti i dogovorile zajedničke investicije u nove turističke kapacitete. Pored toga, Brajović je predložio suradnju u oblasti poljoprivrede, industrije i pomorstva, kao i uspostavljanje znanstveno-tehničke i kulturne suradnje. Koschnick je upozorio na objektivne mogućnosti suradnje u turizmu. Istaknuo je da su Nijemci zainteresirani za tri turistička odredišta na Mediteranu: Italiju, Španjolsku i Jugoslaviju. Bogati i srednja klasa bili su orijentirani prema Italiji, a radnici prema Španjolskoj i Jugoslaviji. Radnici su izbjegavali luksuzne hotele i opredjeljivali su se za bungalove, kampove i manje smještaje. Koschnickova sugestija bila je da se planovi razvoja turizma prilagode

¹¹⁷ CG-DACG-358-RKOI, kut. 28, Izvještaj o posjeti predsjednika Senata Bremena Hansa Koschnicka SR Crnoj Gori, bez datuma.

¹¹⁸ *Isto.*

tim činjenicama. Za mogućnosti suradnje u industriji Koschnick je ponovio ono što su crnogorskim predstavnicima priopćili i predstavnici Hamburga i Baden-Württemberg. Zbog situacije na tržištu nije bila realna suradnja u proizvodnji i preradi čelika i aluminija jer je i Njemačka u tom razdoblju imala teškoće u toj industriji. Za suradnju u poljoprivredi glavno ograničenje bile su uredbe unutar EEZ-a. Šansa za crnogorske poljoprivrednike bila je prije i poslije sezone, ali pod uvjetom da se osiguraju jamstva kvalitete, pakiranja i termini isporuke, jer je u toj oblasti postojala velika konkurencija. Koschnick je prihvatio prijedlog predsjednika Republičkoga komiteta za međunarodne odnose Branka Lukovca¹¹⁹ da se u Bremenu organizira turističko-privredna prezentacija Crne Gore, kao što je to dogovoreno s Baden-Württembergom i Hamburgom. Koschnick je obećao da će pomoći i promovirati turističke ljepote Crne Gore. Posjetio je Agrokombinat 13. jul i razgovarao o mogućnostima izvoza crnoga vina, voća i povrća. Obećao je pomoć u organiziranju susreta predstavnika Agrokombinata i poslovnih ljudi iz Bremena. Osim tema koje su se ticale odnosa Jugoslavija – SR Njemačka i Crna Gora – Bremen, Brajović i Koschnick razgovarali su o tadašnjim aktualnim europskim i svjetskim političkim pitanjima: politici Reaganove administracije, krizi u Poljskoj i svjetskoj ekonomskoj krizi.¹²⁰

Osim s Brajovićem, Koschnick se susreo s predsjednikom Predsjedništva CK SK Crne Gore Dobroslavom Čulafićem, predsjednikom Skupštine Crne Gore Omerom Kurpejovićem, članom Predsjedništva SR Crne Gore Miodragom Vlahovićem, sekretarom CK SK Crne Gore Velisavom Vuksanovićem, članom Predsjedništva CK SK Crne Gore i sekretarom Općinskoga komiteta SK Titograd Svetozarom Durutovićem. Istaknuli su dobre odnose između Jugoslavije i SR Njemačke, odnosno SPD-a i SK Jugoslavije. Koschnick je naglasio da djelovanje antijugoslavenske emigracije i pisanje dijela tiska u SR Njemačkoj ne mogu bitnije utjecati na dominantno pozitivno raspoloženje SR Njemačke, SPD-a i uopće Nijemaca prema Jugoslaviji. Dokaz za to bio je veliki broj jugoslavenskih radnika u Njemačkoj i veliki broj njemačkih turista u SFRJ. Koschnick se crnogorskim funkcionarima predstavio kao dobar poznavatelj društveno-političkih prilika u Jugoslaviji. Bio je dobro informiran o kulturnim, povijesnim i drugim vrijednostima Crne Gore. Crnogorski predstavnici ocijenili su ga kao otvorenog i neposrednog u razgovorima i realnog u procjeni inicijativa i prijedloga za suradnju. Zaključili su da je Koschnick

¹¹⁹ Branko Lukovac (Kolašin, 1944. - Podgorica, 2023.). Završio je Ekonomski fakultet u Beogradu 1965. godine. Prvi predsjednik Republičkoga komiteta za odnose s inozemstvom SR Crne Gore 1979. – 1985. Od 1985. do 1989. veleposlanik SFRJ u Tanzaniji. Nakon toga bio je pomoćnik saveznoga sekretara za vanjske poslove do 1992. godine. Od 2000. do 2003. ministar vanjskih poslova Republike Crne Gore. Za ministra međunarodnih ekonomskih odnosa Državne zajednice Srbija i Crna Gora (SCG) imenovan je 2003., a od 2004. do 2005. bio je veleposlanik SCG-a u Italiji. Tijekom 2005. i 2006. koordinator Pokreta za nezavisnu Crnu Goru. Od 2007. do 2009. veleposlanik Crne Gore u Republici Hrvatskoj. Vidi: „Lukovac, Branko”.

¹²⁰ CG-DACG-358-RKOI, kut. 28, Izvještaj o posjeti predsjednika Senata Bremena Hansa Koschnicka SR Crnoj Gori, bez datuma.

želio omogućiti i doprinijeti ostvarivanju suradnje u oblastima gdje je za to bilo objektivnih mogućnosti i pretpostavki.¹²¹

Koschnickov posjet bio je važan jer je značio službeno uspostavljanje kontakta Crne Gore s pokrajinom Bremen i početak uspostavljanja privredne suradnje. Posebno je bilo važno usuglašavanje političko-ideoloških stavova o međunarodnim odnosima i jačanju veza između SK Jugoslavije i SPD-a. Na taj način uspostavljane su prijateljske veze, što je bio dobar početak suradnje.¹²² Izvršno vijeće Crne Gore zadužilo je republičke organe, a posebno Privrednu komoru i poduzeća, da razrade konkretne prijedloge suradnje i uspostave kontakte s partnerima iz Bremena. Vanjskotrgovinske organizacije Crne Gore zadužene su da sastave listu roba za partnere iz Bremena, a Republički komitet za odnose s inozemstvom da razmotri organizaciju izložbe o privredno-turističkim mogućnostima Crne Gore u Bremenu, u skladu s planiranjem takve izložbe u Hamburgu i Stuttgartu.¹²³

Zaključak

Nakon obnove diplomatskih donosa 1968. i rješavanja više otvorenih pitanja, Jugoslavija i SR Njemačka uspostavile su do 1973. bliske političke i ekonomske odnose. Poslije Sovjetskoga Saveza, SR Njemačka je bila najvažniji jugoslavenski vanjskotrgovinski partner. Tijekom 70-ih godina ekonomski su odnosi napredovali, pa su njemačke tvrtke, na osnovi kooperacijskih ugovora, investirale tehnologiju u jugoslavenska poduzeća. Njemačke banke bile su među glavnim kreditnim povjeriocima Jugoslavije. To je bilo posebno važno u vrijeme jugoslavenske ekonomske krize koja se produbila nakon Titove smrti. SR Njemačka je, i s ekonomskoga i s političkoga aspekta, podržavala Jugoslaviju jer je zbog geostrateških ciljeva bila zainteresirana za očuvanje njezine teritorijalne cjelovitosti i nesvrstanosti. Glavna smetnja u razvoju ekonomskih odnosa bila je neusklađenost između socijalističke ekonomije u Jugoslaviji i kapitalističke (tržišne) u SR Njemačkoj. U Jugoslaviji su postojale zakonske i političke barijere za kapitalističke investitore iz SR Njemačke. Jugoslavensko zakonodavstvo investitorima nije osiguralo slobodu poslovnoga odlučivanja, zaštitu investicija i transfer profita. Za veću ekonomsku suradnju bio je neophodan prelazak Jugoslavije iz socijalističke u tržišnu ekonomiju, ali jugoslavenska vlast na početku 80-ih godina nije bila spremna za taj korak. Ipak, ekonomski odnosi razvijali su se u okviru trgovine, usluga i kooperacija, a od sredine 70-ih počela je neposredna ekonomska suradnja između jugoslavenskih republika i njemačkih pokrajina.

Kao i na saveznoj razini, SR Njemačka je krajem 70-ih godina po vrijednosti razmijenjene robe i usluga bila drugi vanjskotrgovinski partner Crne

¹²¹ Isto.

¹²² LUKOVAC, *Sjećanja jednog diplomate*, 54.

¹²³ Isto.

Gore, s tim što je u toj razmjeni Crna Gora imala izrazit deficit. Pored toga, crnogorska industrija bila je tehnološki ovisna o partnerima i dobavljačima iz SR Njemačke. Cilj Crne Gore bio je umanjiti trgovinski deficit povećanjem izvoza i riješiti tehnološku ovisnost pomoću investicija i kooperacija. Prvi korak bio je upoznavanje Crne Gore sa SR Njemačkom, odnosno prezentacija crnogorske privrede političkoj i privrednoj eliti u SR Njemačkoj. U sklopu republičkih nadležnosti u međunarodnim odnosima Jugoslavije, crnogorska vlast uspostavila je službene odnose s razvijenijim saveznim pokrajinama SR Njemačke: Hamburgom, Baden-Württembergom i Bremenom. S vladama Hamburga i Baden-Württemberga obavljani su odlazni i uzvratni posjeti, uspostavljeni kontakti između najviših funkcionara i dogovoreni oblici suradnje. Do suradnje s Bremenom došlo je zbog političkih interesa predsjednika Senata Bremena, a Crna Gora to je iskoristila za uspostavljanje suradnje u više oblasti.

Crnogorska je vlast očekivala da će joj njemački partneri olakšati izvoz na njemačko tržište, a potom omogućiti dolazak investitora i ulaganje novca, znanja i tehnologija u industriju, turizam i poljoprivredu. No, s obzirom na jugoslavenska zakonska i politička ograničenja za strane investitore, njemački predstavnici odgovorili su da je jedini način za jačanje ekonomske suradnje da se crnogorski i njemački privrednici susretnu u privrednim komorama, da se crnogorske tvrtke predstave na sajmovima u Hamburgu, Stuttgartu i Bremenu i da se na tržištu dozna gdje je suradnja moguća. Njemačke su se tvrtke u odnosima s crnogorskim poduzećima bavile isključivo trgovinskom razmjenom u konvertibilnoj valuti i kooperativnom suradnjom, gdje su rizici bili minimalni, a pravila poslovanja u skladu s tržišnim principima. Iako su postojala bitna ograničenja za veću ekonomsku suradnju, predsjednici vlada Hamburga, Baden-Württemberga i Bremena pokazali su susretljivost i želju da pomognu Crnoj Gori, što je bilo u skladu s partnerskom politikom koju je SR Njemačka vodila prema Jugoslaviji. Vlasti tih pokrajina ponudile su pomoć u organizaciji sajamskih nastupa crnogorske privrede i posebno promociji Crne Gore kao turističkoga odredišta u SR Njemačkoj. Dogovorena je suradnja i u ostalim oblastima, prije svega u kulturi i znanosti. Istaknuta je i važnost crnogorskih „gastarbajtera” i njemačkih turista. SR Njemačka je pokazala solidarnost i uputila humanitarnu pomoć Crnoj Gori nakon potresa 1979. godine. Crnogorski vođe uspostavili su i političku suradnju s istaknutim funkcionarima glavnih njemačkih stranaka, SPD-a i CDU-a. SPD je imao blagonaklon stav prema socijalističkom samoupravljanju i posebno prema nesvrstanoj poziciji Jugoslavije. Uspostavljanje službenih odnosa s tim pokrajinama doprinijelo je i međunarodnoj promociji Crne Gore. To je bilo važno za uključivanje Crne Gore u tokove međunarodne ekonomije i politike. Među ostalim, tako su postavljeni temelji suvremenih odnosa SR Njemačke i Crne Gore.

Arhivski izvori

Crna Gora – Državni arhiv Crne Gore, Cetinje – fond 358 – Republički komitet za odnose sa inostranstvom (CG-DACG-358-RKOI).

Literatura

BEREND, Ivan T. *The history of European integration. A new perspective*. London; New York: Routledge, 2016.

BOGETIĆ, Dragan. *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

BOGETIĆ, Dragan. „Prekid diplomatskih odnosa Jugoslavije i SR Nemačke”. *Arhiv VI* (2005), br. 1-2: 102-114.

„Brajović, Radivoje”. U: *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knj. 2. Podgorica: CANU, 2022, 56.

BRAJOVIĆ, Radivoje. *Sjećanja*. Podgorica: CID, 2018.

BRESSENSDORF, Agnes Bresselau von; SEEFRIED, Elke. „West Germany and the Global South in the Cold War Era”. *German Yearbook of Contemporary History* 2 (2017): 7-24.

„Cemović, Momčilo”. U: *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knj. 2. Podgorica: CANU, 2022, 65-66.

GOLDSTEIN, Ivo; GOLDSTEIN, Slavko. *Tito*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2018.

GRAY, William Glenn. *Germany's Cold War the Global Campaign to Isolate East Germany, 1949-1969*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

GREWE, Wilhelm G. „Hallstein's Conception of German – German Policy and Relations”. U: Walter Hallstein, *The Forgotten European?*, edited by Wilfried Loth, William Wallace and Wolfgang Wessels. London: Palgrave Macmillan UK, 1998, 39-59.

IVANOVIĆ, Vladimir. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

IVANOVIĆ, Vladimir. *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.

JANJETOVIĆ, Zoran. „Nemačka odšteta žrtvama pseudomedicinskih eksperimenata u Jugoslaviji”. U: *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008, 408-415.

KILIAN, Werner. *Die Hallstein-Doktrin. Der diplomatische Krieg zwischen der BRD und der DDR 1955-1973*. Berlin: Duncker & Humblot, 2001.

KLOMP, Jasper. „Yugoslavia and the German Democratic Republic, 1968-1974: Ideological Quarrels and the Primacy of Economic Cooperation”. *Prispevki za novejšo zgodovino* 60 (2020), br. 1: 134-151.

„Klose, Hans-Ulrich”. Deutscher Bundestag. Pristup ostvaren 6. 10. 2022. http://webarchiv.bundestag.de/archive/2013/1212/bundestag/abgeordnete17/biografien/K/klose_hans_ulrich.html.

KROEGEL, Dirk. *Einen Anfang finden! Kurt Georg Kiesinger in der Außen- und Deutschlandpolitik der Großen Koalition*. München: Oldenbourg, 1997.

LARRES, Klaus. „Britain and the GDR in the 1960s: The Politics of Trade and Recognition by Stealth”. U: *Britain and Germany in Europe 1949-1990*, eds. Jeremy Noakes, Peter Wende and Jonathan Wright. Oxford: Oxford University Press, 2002, 187-217.

LOTH, Wilfried. „Willy Brandt, Georges Pompidou und die Entspannungspolitik”. U: *Willy Brandt und Frankreich*, herausgegeben von Horst Möller und Maurice Vaisse. München: R. Oldenbourg Verlag, 2005, 167-180.

„Lukovac, Branko”. U: *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knj. 2. Podgorica: CANU, 2022, 461-462.

LUKOVAC, Branko. *Sjećanja jednog diplomate*. Podgorica: Matica crnogorska, 2022.

MARIČIĆ, Alan. *Yugoslavia between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1955-1968)*. Ontario, Canada: Waterloo, 2019.

NEČAK, Dušan. „Ostpolitik” *Willyja Brandta i Jugoslavija (1963.-1969.)*. Zagreb: Srednja Europa; Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2015.

NEČAK, Dušan. *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*. Zagreb: Srednja Europa, 2004.

„Orlandić, Marko”. U: *Leksikon diplomatije Crne Gore*, knj. 2. Podgorica: CANU, 2022, 521.

PETRANOVIĆ, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 3: *Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*. Beograd: Nolit, 1988.

PIRJEVEC, Jože. *Tito i drugovi*, knj. 2. Podgorica: Nova knjiga, 2016.

Pobjeda (Titograd), 1970, 1973.

SAROTTE, M. E. *Dealing with the Devil. East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969-1973*. Chapel Hill & London: University of North Carolina Press, 2001.

„Späth, Lothar”. Deutscher Bundestag. Pristup ostvaren 6. 10. 2022. <http://webarchiv.bundestag.de/archive/2007/0206/mdb/mdb15/bio/S/spaetlo0.html>.

„Umro je Hans Koschnick”. Deutsche Welle (DW), 21. 4. 2016. Pristup ostvaren 6. 10. 2022. <https://www.dw.com/bs/umro-je-hans-koschnick-graditelj-mostova-me%C4%91u-ljudima/a-19202908>.

SUMMARY

The Establishment of Trade Relations between the Socialist Republic of Montenegro and the Federal States of the Federal Republic of Germany: Hamburg, Baden-Württemberg and Bremen (1977-1983)

This work analyses the economic cooperation between the Socialist Republic of Montenegro and the Federal Republic of Germany, that is to say its federal states. The Federal Republic of Germany was among the most significant economic partners of Yugoslavia, i.e. the Yugoslav Republics in the late 1970s. With regard to the value of trade, it was the second most important foreign trade partner of Montenegro at the time. Montenegro's objective was to reduce the trade deficit through an increase in exports, to attract German investors and extend the cooperation to other regions. This objective required the establishment of direct political and economic relations. In the mid-70s the Yugoslav republics established direct relations with the German Federal Republics. Relations between the Executive Council (Government) of Montenegro and the governments of the states of Hamburg, Baden-Württemberg and Bremen were established in the late 70s and the early 80s.

Key words: Montenegro; Federal Republic of Germany; Hamburg, Baden-Württemberg; Bremen; economic cooperation